

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut
Kirjanduse ja teatriteaduse osakond

Märten Rattasepp
**Jaan Kross ja W.G. Sebald kui pettunud modernistid: kirjanike amoderenne
trajektoor "Tabamatuses" ja "Saturni rõngastes"**
Magistritöö

Juhendajad:
doktor Jaak Tomberg
professor Arne Merilai

Tartu 2016

Sisukord

Sisse juhataav	3
1. Jaan Kross ja W.G. Sebald – ühe mündi kaks külge	7
1.1. Veidrad sarnasused, kummastavad kokkulangemised	7
1.2. Tegelased ja identiteedid	11
1.3. Mineviku taak	17
1.4. (Enese)tsensuuri vari	22
2. Amodernne trajektoor modernses tajuruumis	27
2.1. Modernne Konstitutsioon maailmamõttestusviisina	27
2.2. Normaalsus ja deviansus statistilise prisma kaudu	32
2.3. Modernse mõtlemise radikaliseerumine	40
2.4. Modernsusega suhestuva kirjanduse pingeväli	49
2.5. Postmodernne ja amodernne trajektoor	55
3. Jaan Kross ja W.G. Sebald – ühe külje kaks münti	72
3.1. Algused kui keskpaigad	72
3.2. Lõpud kui keskpaigad	76
3.3. Avatud keskpaiga risoomne digressioon	82
3.4. Vahendatuse mitmetasandilisus	83
3.5. Pihtimused ja tunnistused	88
3.6. Kompositsiooniprintsiibid	92
Kokku võttev	96
Kirjandus	101
Summary	106
Lisad	109

Sisse juhatav

„Inimese mälu ei ole summa, vaid ähmaste võimalikkuste kaos. Püha Augustinus kõneleb, kui ma ei eksi, mälu paleedest ja koobastest. Too teine metafoor tundub sobivam. Neisse koobastesse ma laskusingi,“ kirjutab Jorge Luis Borges oma elu viimases jutustuses.¹ Mälude ja elude paleesuurustes koobastikuvõrgustikes seiklemine on ka järgneva magistratöö eesmärk. Siinne uurimus võtab fookusesse kahe eraldatud ent põimitud kultuuriruumi kirjaniku, Jaan Krossi ja Winfried Georg Sebaldi, et illustreerida, kuidas mõlema loomenatuur üritas tulla toime modernse mõtlemis- ja maailmastruktureerimisviisi kehtestatud illusioonide kokkukukkumisega (mida saab ühtaegu siiski mõista ka illusioonidest vabanemisena). Kross ja Sebald sattusid maailma, mille ühiskondlik-poliitilist struktureeritust põhistasid kaks külgnevalt arenenud modernse mõtlemise radikaliseerunud äärmust (fašismi-natsionaalsotsialismi ja kommunismi näol), mille mitmetasandilised kuritegelikud praktikad on inimeste ning kultuuride mällu ja kogemusse senini sügavalt salvestunud. Töö ühe aspektina üritan selgitada seda keerukat ja efemeerset *disillusionmenti*, mille põhjustajaks olid 20. sajandi alguse-keskpaiga katastroofilised sündmused ning mis viisid kirjanikud nii modernsusest kui ka modernismist neile isikupärasel moel eemale.

Ühtaegu kirjeldan viise, kuidas kirjanikud arendasid välja erinevaid kompositsioonilisi, retoorilis-poetilisi, narratiivseid taktikaid, mida rakendades üritati tulla toime modernsuse (ja ka postmodernsuse) problemaatiliste tagajärgedega, et neid vähemalt mingil produktiivsel moel ületada. Mõlema kirjaniku loomingus leidub võtteid, millega õõnestatakse ja kritiseeritakse liigselt piiravaid normatiivsuse kujutelmi ning harjumuspäraseid, konventsionaalseid mõtteviise. Krossi ning Sebaldi trajektoorid ja loomingulised lõpptulemused võivad osaliselt küll erineda, ent nende võrdlev vaatlus võimaldab sünteesida uut teavet, mis põimib tervet hulka teineteist täiendavat teoreetilist arsenali, diskursusi ja distsipliine. Töö üritab sedakaudu ehitada üht värskeamat analüütilist vaatevinklit 20. sajandi nn metafiktionaalse kallakuga ajalookirjutusele. Kirjanike võrdlemise kaudu avalduvad põhjused, miks nende tekstiloome, stilistiline tasand ja

¹ J.L. Borges. *Shakespeare's Memory. – The Book of Sand and Shakespeare's Memory*. London: Penguin Classics, 2001, lk 128-129.

² vihan nt F. Jameson. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca: Cornell

poetiline võttestik on tihti peale ootamatult ja kõnekalt sarnased, ehkki nende eesmärgid või agendad võivad olla põhimõtteliselt erisuunalised. Muuhulgas joonistuvad välja seosed *disillusionmenti* ja tekstuaalse eksperimenteerimise vahel – viimasest saab taktika, kuidas modernsusega kaasnevaid piiranguid mõtestada, neile vastu astuda või neid ületada.

Uurimus töötab põhimiselt kahes etapis – antropoloog Bruno Latouri amodernne perspektiiv võimaldab seletada, miks on Sebaldi loominguliste piiride paikapanek osutunud kirjandusuurijatele niivõrd suureks ja keeruliseks väljakutseks. Ehkki paljude uurijate kirjeldused on erakordselt läbinägelikud ja teravad, kombates amodernse mõtlemise piirjooni, ei suuda nad seda üleminekut lõpuni läbi viia. Sebaldi kirjanduslike printsiipide mõtestamine loob aga uuendusliku arusaama, mille põhjal võime seejärel valgustada Jaan Krossi individuaalseid kirjanduslikke võtteid ja sihte. Kui Sebaldi efektiivne võrdlev rakendamine ilmestab mitmeid Krossi loomingulistele huvidele ja suundadele omaseid tahke, saab ühtaegu Krossi kaudu laiendada ka Sebaldi mõistmise piire. Kirjanikke ümbritsenud modernse mõtlemisega jõustatud ühiskondliku sfääri normid, konventsioonid ja kombes võivad luua osaliselt erineva tunnetusaluse, ent nende ilukirjanduslik vastus [*response*] saavutab ootamatult harmoonilise kõla.

Magistritöö koosneb kolmest suuremast peatükist, mis on jaotatud konkreetsemateks temaatiliseks alapeatükkideks. Esimene peatükk tutvustab üldisema sissejuhatusena Krossi ja Sebaldit, nende ühiskondlik-poliitilis-kultuurilist tausta ning teatud intrigeerivalt kokkulangevaid tendentse, millest moodustub kirjanikke ühendav kogemuste tasapind. Peatükis on ära toodud mitmed kriitilised mõttekäigud, mis iseloomustavad mõlema kirjanikku üldfilosoofilisi tunnetusi.

Töö teine ja ühtaegu kõige mahukam peatükk eemaldub põgusalt Krossist ja Sebaldist, et võtta Bruno Latouri, Ian Hackingu ja Robert Scholesi jt teadustööde abil kokku modernsuse-postmodernsuse-amodernsuse trajektoor. Peatüki maht ja refereeriv iseloom on tingitud peamiselt sellest, et Latour ja Hacking on ennekõike (teadus)antropoloogid-sotsioloogid-ajaloolased, kes tegelikult kirjandusest ega kirjandusteooriast peaaegu üldse ei kõnele. Seetõttu nõuab nende teoreetilise arsenaliga ülevõtmine, mugandamine, laiendamine, rakendamine ja sünteesimine üsna palju energiat ja tekstiruumi. Hackingu statistika-ajalugu, Scholesi modernismi-postmodernismi analüüs, Guy Debordi vaatamängulisuse kirjeldus ning mitmete teiste nii välismaiste kui ka kohalike mõtlejate väärikas panus,

põimituna Latouri a- ehk mittemodernse mõtteviisiga, võimaldavad avada Sebaldi ja Krossi loomeprotsessi juures uusi tahke. Latouri amodernsuse mõistet pole kirjandusteadustesse senini üleliia palju üle toodud, ent mulle paistab, et selles lasub võimas potentsiaal, eriti just nende moodsate kirjanike puhul, kelle loominguga tõlgendav paigutus valmistab raskusi. Sebald, ehkki ta tõenäoliselt polnud Latouri teooriaga otseselt vähimalgi määral tuttav, satub Latouriga hämmastavalt hästi ühilduvaks mõttekaaslaseks. Sebaldi proosa viib põhimõtteliselt läbi amodernset projekti, ainult et kasutades teistsugust, st ilukirjanduse sõnavara.

Kolmas peatükk liigub üld- või ideaalabstraktsema teooria rajalt tagasi partikulaarsema Krossi ja Sebaldi vaatluse juurde, et teoreetilise külje potentsiaalset vohamist ning laialivalgumist veidi koondada, tasakaalustada ja rakendada, tõmmates ringi uuesti kokku. Näitlikustavaks materjaliks on Krossi romaan „Tabamatus“ ning Sebaldi proosateos „Saturni rõngad“, mille võrdlemisel ilmneb (mittetäielik) hulk poetilisi-narratiivseid praktikaid, mida kirjanikud oma kirjatöodes rakendavad.

„Tabamatus“ on Jaan Krossi 1993. aastal avaldatud romaan, mille põhifookuses on Eesti riigimees Jüri Vilms ning paar aastakümnet hiljem tegutsenud juristist õigusloolane ja Vilmsi-biograaf Aleksander Looring. Teoses kirjeldab Kross Eesti Vabariigi algusaja keerukaid aastaid, loob paralleele-põiminguid Vilmsi ja Looringu vahele ning vaatleb mõlema üsnagi dramaatilisi, õnnetult lõppenud elukäike. Peamise osa romaanist moodustab saksa võimude eest peitu läinud Looringu detailne ja ülevaatlik jutustus, mida ta esitab oma kallimale Hiljale. Selle kõikjale kulgeva narratiiviga üritab ta võtta kokku oma mitme aasta uurimistööd ehk nn „vilmsiaanat“. Isiklikult tundub „Tabamatus“ mulle Krossi kaanoni seas üks pigem omanäoline ja eripärane teos, sisaldades teatud intrigeerivat ja mängulist pinget, mida kirjaniku teistest romaanidest niivõrd palju või eksplitsiitselt ei leidu.

„Saturni rõngad“ on W.G. Sebaldi 1995. aasta romaan (või proosateos, nagu talle endale meeldis öelda), alapealkirjaga „Inglise palverännak“. Pealtnäha tundub teos esimeses isikus kirjutatud reisikirjana, milles Sebaldiga äärmiselt sarnane, ent siiski nimetuks jääv jutustaja kirjeldab oma jalgsirännakut Suffolki maakonnas. Ent üsna kiiresti hakkab jutustaja (metafoorses tähenduses) rajalt kõrvale kalduma ning jalgsimatka iga punkt viib ta mõttekäigu laiali kõikjale üle aegade ja kohtade. Sebald põimib narratiivi hulgaliselt

episoodide ajaloost, kultuuriloost ja kirjandusest – tema assotsiatsiooniderohke trajektoor toob ühtekokku nt siidikasvatamise tööstuse, Thomas Browne'i, anatoomiaõpingud, teadusliku progressi, maalikunsti, Kongo hõivamise ja imperialismi-kolonialismi ajaloo, Joseph Conradi eluloo ja loomingu, vikont de Chauteabriandi suvepäevad, Hiina leskkeisrinna Cixi, Teise Maailmasõja, mitmed Inglismaa hooned-häärberid, varemed, metsad, loomad, sõjaväebaasid jne. Sebaldi haare on niivõrd ulatuslik, et seda on võimatu lühidalt kokku võtta.

Täpsustan siinpuhul, et modernsuse-modernismi, postmodernsuse-postmodernismi ja amodernsuse-amodernismi mõisted hakkavad edasises töös osaliselt kokku langema. On küll selge, et modernsust-postmodernsust mõistetakse pigem teatud ajaloolis-kultuurilise ajastu või kontekstina, mõtteviiside ja maailmatunnetuse kogumina; modernism-postmodernism on aga teatud tüüpi kogum kultuuritekste – selle konteksti või pinnaga suhestuvad loomingulis-kunstilised väljendused, representatsioonilised praktikad jmt. Ent kuna uurimus vaatleb nende väljenduste ning kontekstide omavahelist lävimist, võivad nende eristuste piirid mõnevõrra ähmastuda. Toonitan siiski, et ennekõike ei tasuks järgnevat lugeda mingisuguse deterministliku või reduktsionistliku käsitlusena, kuna (kui Frederic Jamesonile vihjata²) kirjandust vm esteetilisi objekte ei tohiks näha determineerituna mõnest konkreetsest sotsiaal-poliitilisest situatsioonist, vaid pigem vastuse või kommentaarina neile situatsioonidele – kui kommunikatiivse aktina.

Viimasena kommentaarina küll üks irooniline seik: tegelikkuses ei sobitu akadeemilise uurimuse formaat üldse üleliia hästi Latouriliku amodernsuse raamistikku, kuna esindab ja nõuab paljuski sedalaadi lahutamisi-lahterdamisi-normeerimisi, mille vastu tema teooria põhimõtteliselt sõna võtab. Ent eks meie teaduslik väljenduslaad ongi modernse mõtlemise vili. Selleks, et jäikade skeemide piiranguid senisest laiema mõistmise nimel ületada, pidi Sebaldki praktiliselt uue „poetilise stiili“ või „žanri“ kombineerima.

² vihjan nt F. Jameson. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca: Cornell University Press, 1981.

1. Jaan Kross ja W.G. Sebald – ühe mündi kaks külge

1.1. Veidrad sarnasused, kummastavad kokkulangemised

Kui võtta arvesse, kui võrd olulist rolli mängivad siinse magistritöö tarvis valitud kirjanikel Jaan Krossil ja W. G. Sebaldil omaeluloolisuse ilmingud ning ohtraid biograafilisi seiku läbiseigi põimiv kirjutamislaad – seda nii autorite loomingus üldiselt kui ka konkreetselt väljavalitud teostes „Tabamatus“ ning „Saturni rõngad“ – ei oleks ilmselt vastuoluline juhatada uurimust sisse mõlema kirjaniku põgusa eluloolise ülevaatega. Seda eriti seepärast, et kahe biograafia võrdlusest on võimalik välja tuua juhuslikud ja omapärased kokkusattumused, mis võivad tunduda kui omajagu meelevaldselt otsitud sarnasused, ent mille väljatoomine rakendub ühe olulise tegurina edasisse tervikusse – nimelt paelusid inimeste, sündmuste vahel (või lihtsalt ja üldabstraktsemalt „ajaloos“) aset leiduvad „juhuslikud kokkusattumused“ mõlemat kirjanikku alatasa. Nii Kross kui ka Sebald kasutavad oma loomingus korduvalt sarnasuste, juhuslike ja kokkulangevuste-kokkusulandumiste motiive, huviorbiidile kerkivad need tegurid eriti seoses mitmete kultuuriliselt ja ajalooliselt märgiliste isikutega. Kahe kirjaniku ootamatult sarnased huvid ja kogemused, nende eluloolised kokkukõlad ning teatud laadi paralleelid ühiskondlike/kultuuriliste kontekstide vahel annavad seejuures esimesi vihjeid põhjustele, miks ja kuidas Krossi ja Sebaldi poeetilised-retoorilised-representatsioonilised taktikad ja stiilinüansid on ootuspärasest samalaadsemad, kongeniaalsemad. „Tabamatus“ ja „Saturni rõngaste“ najal ilmestab strateegiad, kuidas kirjutada spetsiifilist laadi modernsele-modernistlikule projektile reageerivat nn historiograafilist metafiktsiooni – ehkki esmajärjekorras tuleb rõhutada, et selge žanriline kuuluvus jääb paratamatult õhku ning muutub seeläbi, eriti Sebaldi puhul, märgiliseks ja keskseks. Siiski võiks tõdeda, et romaanide näitel on tegemist kaasajal üsna levinud subjektiivse-biograafilise ja mälu-keskse (ajaloo)kirjanduse kahe omal moel efektse teostusega.

Jaan Kross (19. II 1920 – 27. XII 2007) ja Winfried Georg Maximilian Sebald (18. V 1944 – 14. XII 2001) on ligilähedaselt sama ajaperioodi kirjanikud, kelle elu ja tegevust eraldas geograafiline ja geopoliitiline lõhe. Ehkki Sebald oli põhimõtteliselt juba järgmise põlvkonna esindaja, kõlavad kirjanike mõtte- ja loomelaadid põnevalt kokku. Kahjuks

katkes Sebaldi elukäik enneaegselt autoõnnetuses. Krossi ränk saatus nägi ette isiklikku vangistust ja väljasaatmist, Sebaldi elust puudus pikka aega tema isa, kes oli 1947. aastani sõjavangis. Mõlemal oli mitmekülgne akadeemiline haridus, neid paigutatakse omas kultuurikontekstis erakordselt oluliste kirjanike etteotsa ning neid peeti korduvalt tugevateks Nobeli kirjanduspreemia kandidaatideks, ehkki kumbki lõppkokkuvõttes auhinda võita ei jõudnud.

Eluaastate nihkele vaatamata kulgevad kirjanike ilukirjanduslikud katsetused enamvähem samas rütmis – mõlemad alustasid eksperimenteerimist suhteliselt noorelt, jõudsid kirjandusmaastikule luulega (ja luuletõlgetega), ent kaldusid edasiste aastate jooksul siiski üle proosažanri, mille kaudu nad on ennekõike ka oma tuntuse saavutanud. Krossi esimesed sammud jäävad 1950. aastate keskele ja lõppu („Söerikastaja“, 1958), ehkki esikkogu sisaldab luuletusi juba 1941. aastast. 1970. aastast alates luuletas Kross harvemini, süvenedes ajalooainelisse ja kultuuriloolisse proosasse. Ilmusid novellid „Neli monoloogi Püha Jüri asjus“ (LR 1970) „Michelsoni immatrikuleerimine“ (LR 1971) ja „Pöördtoolitund“ (Looming 1971) ning esimene osa romaanist „Kolme katku vahel“ (1970). Sebald alustas ilukirjandusega kronoloogilises plaanis paratamatult hiljem, esimesed avaldamised pärinevad alles 1980. aastate lõpult („Nach der Natur. Ein Elementargedicht“, 1988), ehkki postuumselt välja antud „Über das Land und das Wasser. Ausgewählte Gedichte 1964–2001“ (2008) sisaldab samuti varajasema ajastu luulet. Sebaldi üleminek proosale oli siiski kiirem, esikteos „Schwindel. Gefühle“ („Peapööritus. Tunded“) avaldatakse juba 1990 (e.k. 2011). Kõnekalt iseloomustavaks tõigaks on siinpuhul see, et idiosünkraatilisest erudeeritusest ja kogemusest mõjutatud ajaloolise-kultuuriloolise haardega proosakirjanduse juurde jõudsid kirjanikud enamvähem samas vanuses: Kross oli viiekümne-aastane, Sebald nelikümmend kuus.

Selline kõrvutamine ja kokkupõimimine võib tunduda sobimatuna, ent nagu öeldud, peituvad juba siin kirjanike loomeprintsiipe ühendavad lülid – veidrad sarnasused, kummastavad kokkulangevused, aegade ja kohtade sulandumine; anomaalsus, enigmaatilisus, kõrvalekalduvus ja korduvus. Tunnustatud ajaloolane Carlo Ginzburg on mitmel puhul rõhutanud, et temagi algtõuge on tulnud sarnasest allikast – „[mulle] pakuvad anomaalsed juhtumid tunnetuslikult palju enam kui nõndanimetatud „normaalsed“

juhtumid, kuna anomaaliad viitavad alati normile, aga mitte vastupidi.³ Anomaaliad ja kummastused häirivad kognitsiooni, mis harjunud regulaarselt kulgeva normaalsusega – nad tõmbavad tähelepanu ning võimaldavad esitada küsimusi selle kohta, mis üldse normaalne ja sobiv – ning miks need kategooriad on nõnda paika pandud. Norm, tava, komme (täheenduses ka kui: „komme teatud viisil mõelda“; s.o. harjumuspärane tõlgendamine või maailmakirjeldus) on uurimuse edasiste järkude valguses igati tähenduslikud mõisted, neist pikemalt teises alapeatükis, kus kirjeldan modernse mõtlemise, uut laadi tajutud normaalsuse arenguid ning tagajärgi. Ent oluline on, et klassikaline, nii-öelda „realismile pretendeeriv“ tõenäolisus-teooria (välise reaalsuse kajastamises kehtib vastavus tõenäolisuse ja tõe vahel; olukorrad on tõe nägu: „Tõde teeb asjad vaid selliseks, nagu need on, ning tõenäolisus teeb nad selliseks, nagu nad peaksid olema“⁴) on olnud otseselt seotud laiema ühiskonna sündsusnõuetega, sootsiumi suhtumisest lähtuvate konventsioonidega. Normaalsus on domineeriv juhtmõte, maksiim, ideoloogia.

Ilukirjandus tegeleb osaliselt, ühe aspektina, nende ühiskondlike korraldusrežiimidega suhtlemise ja suhestumisega, olles osa selle terviku ringlusest. Ilukirjandus on mõjutatud ja vahel piiritletud erinevate normide ja konventsioonide sätestatud võimalustest, olgu need siis tegelaste kombeline käitumine või ilukirjanduse žanrite nõudmised – ajalookirjanduse žanri aga painab lisaks ajaloolise tõesuse küsimus. Selle maksiimi või juhtmõtte põhistab vastavus olemasolevatest allikmaterjalidest konstrueeritud „ajaloolistele faktidele“, mis on institutsionaalselt, konsensusliku objektiivsusega, formaalsete parameetrite kaudu normeeritud ja aktsepteeritud. „Ajaloolise tegelikkuse“ lõpmatu suurest sündmuste-hulgast alles jäänud allikmaterjalide-viidete, ülekande- ja tõlgendusaktide, ajalooliste normide, kujunevate alternatiivide, levinud uskumuste dünaamiliste suhete kohta leidub Lisas skeem 1, millega üritan näidata, kuidas need nähtused tasand-haaval, teineteist mõjutades arenevad. Kuid on oluline, et anomaaliad ja kummastused lubavad taolised struktureeritud, tihtipeale lineaarsed ja hierarhiseeritud süsteemid ümber mõtestada, lahti võtta, luua

³ C. Ginzburg. Ükski saar pole saar: neli pilguheitu inglise kirjandusele globaalsest vaatenurgast. Bibliotheca Controversarium. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2014, lk 177.

⁴ G. Genette. Tõenäolisus ja motivatsioon. – Methis nr 8, 2011. [tsit. René (Père) Rapin. Réflexions sur la Poétique (1674), OEuvres II. Amsterdam, 1709, lk 115-116.]

teistmoodi kõnekaid ja tähenduslikke võrgustikke, mis kasutavad ära ka pealtnäha meelevaldseid nähtusi ja elemente.

Analüütilisele lähenemisele heidetud tõke seisneb siinpuhul ennekõike selles, et kujuneva võrgustiku „tähenduslikkus“ koostatakse teistlaadi alusprintsiipidel kui on omane tänapäeval tavapäraseks saanud modernsele hierarhiseerivale-struktureerivale korrale. Nõnda kirjutab Sebald esseekogus „Campo Santo“ oma kirjutamismeetodite kohta, et üritab pidada kinni täpsest ajaloolisest perspektiivist, üritab kannalikult graveerida ning ühendada näiliselt ühitamatuid asju kokku ühte vaikelu (natüürmordi) laadi võrgustikku.⁵ Carol Jacobs lisab Sebaldi visiooni lahkava monograafia järelmärkuses nr 27, et „ükski lugeja ei saa jätta Sebaldi kirjutistes märkamata vastastikuste seoste figuuri kriitilist tähtsust.“⁶ Jacobs viitab lisaks Anne Fuchsi läbinägelikule uurimusele *Die Schmerzensspuren der Geschichte: zur Poetik der Erinnerung in W.G. Sebalds Prosa* (2004), kus kirjutatakse, et võrgustik pole Sebaldi kirjutistes ainuüksi mõne füüsilise struktuuri äranimetamine, vaid kindel tekstuaalne praktika, mida ta nimetab „võrgustiku esteetikaks“ ja mis võib tuua kokku kirjanduse, loodusloo ja biograafia. Need kokkupõimimised pole aga korrektselt ja normikohaselt loogilised, selgelt ja järjepidevalt struktureeritud, vaid lugu juhib „tahtmatu mõte...“, kuid ilma Prousti *mémoire involuntaire*'i näiva lihtsuset: mõte rebib jutustaja ühest identiteedist ning ühest kohast teiseni⁷ ja selsamal moel tegelikult ka ühest ajast-ajastust teise.

Ülaltoodud tsitaatide mõtteid saab kenasti laiendada Jaan Krossi kirjatööle. Ta kasutab sarnaseid meetodeid, kuigi vahest mitte niivõrd äärmuslikel ja eksperimentaalsetel viisidel. Krossi õõnestavam-kriitilisem suhtumine transformeerib kirjanduslikud praktikad teatud konkreetsemate sihtide teenistusse: ühelt poolt (taas)kehtestada rahvusliku algatuse ja järjepidevuse projekt, teisalt aga lahendada mitmed probleemsed puudujäägid, mis seonduvad Jüri Vilmsi elu ning saatusega, lükates seejuures ümber justkui valedele alustel aktsepteeritud tõe(narratiiv); samal ajal aga osaliselt legitimeerides juristist ajaloolase Aleksander Looringu „punase“ alatooniga valikuid jne. Märgiliseks kujuneb just tõik, et

⁵ W.G. Sebald. *An Attempt of Restitution*. – Campo Santo. London: Hamish Hamilton, 2005, lk 200. [vt lisaks: C. Jacobs. *Sebald's Vision*. New York: Columbia University Press, 2015, lk 110, 114.]

⁶ C. Jacobs. *Sebald's Vision*, lk 223-224.

⁷ C. Jacobs. *Sebald's Vision*, lk 43.

Krossi teost kannab ja mõjustab nimelt adutavam eesmärgilisus, Sebald aga loob võimalikult suure hõlmavusega tervikut.

1.2. Tegelased ja identiteedid

Kummastavate anomaaliate ning intrigeerivate kokkusattumuste olemasolu esitletakse Krossi ja Sebaldi teostes muuhulgas seoses mitmete kultuurilooliselt rohkem või vähem tuntud isikutega. Kirjaruumi kasutatakse palju selle nimel, et muuta sattumused kõnekamaks-tähenduslikumaks, kui nad tegelikult pruugivad olla – seoseloomel võlu on vahel suurem kui pedantlik faktitruudus. Sebaldil esinevad vastavates olukordades näiteks Nabokov („Väljarändajad“), Max Ferber (algtekstis Max Aurach, kes põhineb Frank Auerbachil, ingliskeelses tõlkes nimi muudetud; „Väljarändajad“), Stendhal („Peapööritus. Tunded“). Debüütromaanis võtab alaline parallelism ja kokkukõla ekstreemsed, isegi peadpöörivad vormid peamiselt tänu Kafka mõjule (mõni Harold Bloomi ning mõjuängi-uurija võiks siit paljugi välja lugeda). Kafka eluloo omapärane Sebaldlik modifitseerimine – st sihilikult, teatud „programmi“ järgi struktureerimine ja tõlgendamine – lasub teose „Peapööritus. Tunded“ tuumikus.⁸ Teoses korduvad kafkalikud motiivid, viited ja allusioonid, isegi otsesed intertekstuaalsed laenud Kafka tekstidest (nt kui Sebaldi romaani jutustaja jõuab teose lõpupeatükis tagasi oma sünnilinna, on koha kirjeldused peaaegu sõnasõnalt laenatud „Lossist“).⁹ Kafka ise ilmneb jutustajale (nimega Sebald) rongis kohatud laste kujul, kelle häirivalt üleliigne sarnasus nooruspõlve Kafkaga häirib jutustaja meelelaadi. Ehkki pealtnäha on tegemist dokumentaalse autobiograafilist laadi proosavormis reisikirjaga, kus reaalsuse ja fiktsionaalsuse vahekord on mänguliselt ebamäärane ja pingestatud, võib tõlgendust siiski nihestada paeluv kultuurilooline seik, et minategelase-jutustaja Euroopa reis langeb suurel määral kokku Franz Kafka päevikutes kirjeldatud Euroopa ringreisiga ligikaudu 70 aastat varem.¹⁰ Näha võib Sebaldi fiktsiooni üht põhimotiivi – korduvust [*repetition*], milles ajalooline reaalsus, teised isikud (nt Kafka) ning väljamõeldis sulanduvad kokku üle aegade ja kohtade.

⁸ vt D. Medin. *Three Sons: Franz Kafka and the Fiction of J.M. Coetzee, Philip Roth, and W.G. Sebald*. Evanston: Northwestern University Press, 2010, lk 80-145.

⁹ D. Medin. *Three Sons...*, lk 135.

¹⁰ D. Medin. *Three Sons...*, lk 99-122.

Sebaldi implitsiitne autor, jutustaja, tegelased ja eraldiseisvad ajaloolised isikud on läbivalt ähmastatud seisundis. Mark McCulloh, üks Sebaldi pikaageid ja teenekaid uurijaid kirjeldab teoses „Understanding W. G. Sebald“: „Jutustaja, nimetu uitaja, kohtab silmatorkavalt kummalisi kokkusattumusi, erinevaid ebamääraselt häirivaid olukordi, elutruusid hallutsinatsioone ning halvava meeltesegaduse perioode“¹¹. „Saturni rõngastes“ luuakse kummastavaid kokkukõlasid veel nt seoses Joseph Conradi¹² (pidev rändaja nagu Sebald), Algernon Charles Swinburne'i¹³, Sir Thomas Browne'i¹⁴, Edward FitzGerald'i¹⁵ ja Alec Garrardiga¹⁶. Ühe romaani selgema tugipunkti moodustab Sir Thomas Browne'i elulugu, keda tuuakse lugeja ette Sebaldile iseloomuliku vihjelisuse ja pidevate, keerukate viidete tulvamisenä – mis on ühtaegu nii isiklik kui ka kirjanduslik. „Ta on Sebaldi sugulasvaim. /.../ Browne'i enda rännakud kummalise ja hämmeldava maailma – peidetud tähenduste ja püsiva mõistatuslikkuse [*enigma*] alale – tunduvad tagasivaates Sebaldit ennetavana“.¹⁷

Üks Sebaldi-uurijate poolt analüüsitud ja kommenteeritud tekstiosid¹⁸ on see, kus oma „Inglismaa palverännaku“ ühel etapil külastab jutustaja Sebald Suffolki lähedal asuvat luuletajast-tõlkijast sõpra ning lugejad saavad teada, et neil kahel on kummastavalt palju ühist. Teksti kulgedes hakkavad minategelane-jutustaja, Sebaldiga üsnagi sarnast elusaatust jaganud Michael Hamburger ning luuletaja Friedrich Hölderlin oma individuaalseid piirjooni kaotama ja aegamisi üheks sulanduma (Hamburger muide tõlkis inglise keelde nii Hölderlini kui ka Sebaldi luulet). Sarnasused ei ilmu ainult elusaatuse pealiskaudsetes kokkulangevustes, vaid nii jutustaja kui ka tema sõbra mõttekäikudes, isiklikes kognitiivsetes identifitseerimise-aktides. „Just nagu Sebaldi jutustaja vaatles ning reflekteeris omaenda ja Hamburgeri elukäigu sarnasuste ja kokkusattumuste üle, nõnda

¹¹ M. McCulloh. Rings of Saturn. Signs of an Incomprehensible Order. – Understanding W.G. Sebald. Columbia: University of South Carolina Press, 2003, lk 57.

¹² W.G. Sebald. Saturni rõngad. Tartu: Atlex, 2010, lk 88-106.

¹³ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 131-137.

¹⁴ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 13-27.

¹⁵ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 161-172.

¹⁶ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 200-206.

¹⁷ M. McCulloh. Rings of Saturn, lk 61.

¹⁸ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 144-157.

vaatleb ja reflekteerib Hamburger enda ja Hölderlini elu sarnasusi ja kokkusattumusi¹⁹. Jutustaja isegi tunneb Hamburgeri koju sisenedes otsekui oleks ta seal (juba) alati elanud: „Aga miks mulle kohe oma esimesel külaskäigul Michaeli juurde jäi mulje, nagu elaksin või oleksin kord elanud tema majas ja nimelt kõiges täpselt nii nagu temagi, seda ei oska ma endale ära seletada“.²⁰ Paar lõiku varem toob jutustaja välja terve rea kokkusattumuslikke seiku Hamburgeri ja Hölderlini kohta, ning küsib: „Üle milliste aegruumide kulgevad afiniteedid ja seosed? Kuidas juhtub, et sa näed mõnes teises inimeses iseennast, ja kui mitte ennast, siis ometi enda eelkäijat?“²¹ Ilukirjanduses levinud intertekstuaalsetele teineteisele-viitamise rägastike ja mõjuliinide juures on see kõnekas tsitaat; ning vahel juhtub ka lugejaga, et mõne kirjaniku stilistiline eripära lähendab, sarnastab ja sulandab tema eelkäijaid (tagantjärele) tema endaga. Näiteks kui lugeda Sebaldile sümpaatseid, inspireerivaid autoreid (Thomas Bernhard, Wolfgang Hildesheimer), võib tekkida mulje, justkui oleksid nad „seboldlikud“.

Sebald ja Hamburger olid mõlemad Saksa päritolu kirjanikud, kes kolisid elama Inglismaale ning jagasid muidki, nt sõjajärgse kultuuriruumi, ühiskonna vabatahtliku enesetsensuuri jmt oluliste teemadega seonduvaid kogemusi. Romaani selles tekstiosas tuuakse esile identiteetide potentsiaalne radikaalne ebamäärasus ja laialivalgusus, mis Sebaldi loomeprintsii bis seostub muuseas „korduvuse“ [*repetition*] nähtusega. „Sebald huvitub sellest, kas identiteet on kuidagimoodi voolav, miski, mida oleks võimalik jagada“²², kusjuures „...vahest eriti kummalisel kombel julgeb Sebald vihjata, et individuaalsed identiteedid ei pruugi õigupoolest olla väga individuaalsed. Nad on võib-olla teineteise kordused, isegi samaaegsed kordused, nagu sel hetkel, mil jutustaja tunneb, et sulab mõistuses ja kehas kokku kirjanik Michael Hamburgeriga (183)“.²³ Jutustajat painava kokkusulanduva identiteeti tunnetus põhineb kokkusattumustel ja kokkusattumuste igikestval kordumisel. Sarnast taktikat võib leida juba kirjaniku ilukirjandulikust debüüdist, luulekogust „After Nature“ (1988) [Nach der Natur], mille kohta Jacobs kirjutab, et „tähistamine toimib Sebaldi luules tihti mitte deiktilise osutamise või lihtsa

¹⁹ P. Lennon. In the Weaver's Web: An Intertextual Approach to W.G. Sebald and Laurence Sterne, lk 92. [in: S. Denham, M. McCulloh (eds.). W.G. Sebald: History, Memory, Trauma. Berlin: De Gruyter, 2006]

²⁰ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 150-151.

²¹ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 150.

²² M. McCulloh. Rings of Saturn, lk 71.

²³ M. McCulloh. Rings of Saturn, lk 59.

nimetamisena, vaid pigem nendes lõikudes ja fraasides, mis koguvad oma tähistuspotsiaali kordamise ja kajavuse aktide kaudu²⁴. McCulloh tõdeb, et Sebald on parimas vormis just siis, kui ta järgib niite, mis ühendavad mitmesuguseid inimesi ja justnagu üdini ühendamatuid kohti, sest tegelikult asub kusagil selle pideva laialivalguse, kõrvalekaldumise ja korduvuse taga mingisugune varjatud asjade kord.²⁵

Ajaloolisi isikuid puudutav kummastav kooskõllalus ei puudu Krossilgi, eriti käesoleva uurimuse analüüsimaterjaliks valitud romaanis „Tabamatus“, ehkki kokkusattumuste ja korduste narratiivi põimimine võib olla mõnevõrra konkreetsem, järjepidevam ja selgemalt eesmärgipärasem kui Sebaldi proosaloomingus. Romaani mitmes keskses motiivis leidub aga mõningaid erinevusi võrreldes Krossi teiste, suuremal määral autobiograafilise alatooniga romaanidega. Omaeluloolisuse ainesest eemaldumist on kirjanik seejuures ise toonitanud²⁶, isiklike kogemusi tunnistab Kross vanglastseeni atmosfääris ja kongis kohatud tüüpides. Läbiva paralleel-liinina kulgev Salomon Andrée Põhjanaba vallutamise lend on samuti ennekõike Krossi enda huvi, Jüri Vilmsi poolse süvenemise kohta viited puuduvad: „noore Vilmsi teadlikkus sellest Rootsi fantasööri retkest põhineb romaanis oletusel. Minu meelest väga tõenäosel [*sic!*] oletusel – aga ikkagi ainult.“²⁷ Väärrib märkimist, et identiteedimängude kõrval jäävad Krossile silma ka niisama paeluvad kokkusattumused, näiteks tõik, kuidas polaarreisija Andrée jäänused tagastab oma kodumaale seesama laev, millega aastakümne varem sõitis Stockholmi Eesti välisdelegatsioon, kelle juurde Vilms ja ta saatusekaaslased olid asunud teele – ja seda „postuumset vastavust või puudutust kahe loo juhuslike momentide vahel“²⁸ jutustaja rõhutab, lisades: „Mingi kummuline joonis neis sündmustes. Mingi kummuli kaheksa, mingi kokkumurtud lõpmatusmärk. Kumbki silmus eri tasandil, aga kohakuti. Ja ühine lõikepunkt ruumis (või olematuses) kahe tasandi vahel—“.²⁹

Vilmsi jääretke ja Andrée polaarreisi rööbiklusi leidub tõepoolest nii väliselt küljelt kui ka sisemise kvaliteedi järgi – mõlemad reisirid jäävad „poolikuks“, ehkki selles tõigas ei

²⁴ C. Jacobs. Sebald's Vision, lk xiv.

²⁵ M. McCulloh. Rings of Saturn, lk 68, 72.

²⁶ J. Kross. Tabamatus. – Omaeluloolisus ja alltekst. 1998.a. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professorina peetud loengud. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003, lk 71-74.

²⁷ J. Kross. Tabamatus. – Omaeluloolisus ja alltekst, lk 73.

²⁸ J. Kross. Tabamatus. Tallinn: Kupar, 1993, lk 233-234.

²⁹ J. Kross. Tabamatus, lk 234.

peitu hinnang ettevõtmise suhtes, vaid ajalooliselt konkreetne tulemus, mille järelkajad Krossile (ja teistelegi uurijatele) hoopis rohkem huvi pakuvad. Kuigi Vilmsi retk Soome suunda ebaõnnestus, erineb käesolev „lahkumismotiiv“ Krossi teiste romaanide „Läände pürgimise“ teemadest, mille suhtes kirjanik oli alati võrdlemisi kriitiline – Vilmsi kujutatakse kangelase ja märtrina, kes ületas piire „vajaduse“ tõttu, eesmärgiks edeneda Eesti iseseisvust, seega mitte „põgenemiseks“. Krossi romaanide kontekstis on sedalaadi hinnang suhteliselt unikaalne, st tegemist on lahkujaga, kelle lahkumine ei evi taunimist. Seega säilib siin tugev seos kirjaniku üleüldise modernse suunitlusega rahvusnarratiivi arendamisega, arvestades, et „rahvuslikkus... on põhimõtteliselt modernne projekt, progressinarratiiv, mis püüdleb täiusliku tuleviku suunas, tehes seda rahvusliku kõnepruugi kaudu“.³⁰

Kui tavaliselt esineb Krossi romaanide peategelastena mõni tema *alter ego*, rohkem või vähem autobiograafiliste sugemetega fiktsionaalsem kuju, siis „Tabamatuse“ läbivalt ebamäärase ja täisnimeta jutustaja Alo (Sassi) taga peitub jurist-õigusloolane ja ajakirjanik Aleksander Loring, kes tõepoolest Jüri Vilmsi saatuse uurimisega tegeles, kelle kaudu on kaasaja huvilistele alles jäänud suured materjalikogud ja kes tõepoolest saksa sõdurite poolt maha lasti, võimalik, et oma „punase“ kallakuga ajaleheartiklite kirjutamise eest, ehkki Kross pakub välja, et põhjuseks võis nimelt olla Vilmsi elukäigu uurimine. Ebateadlikumale lugejale võibki Alo esiotsa Krossi identiteediga põimuda, kuid otsene ja ilmselge samastumine tuuakse nobedalt sisse just seoses Vilmsiga (nt juba lk 8 leiab otseseid võrdlusi elukäigu sarnasuste vahel). Metafiktsionaalsest aspektist pole oluline ainult Loringu anonümiseerimine ja varjatus narratiivi sees, vaid, nagu toonitab soome päritolu Krossi-uurija Juhani Salokannel: „Vilms kuulub poliitilise ajaloo suurkujude hulka, Loring aga *marginaaliate* [minu rõhutus] või loetletud allikate hulka“.³¹ Kross on alati paistnud silma marginaliseeritute esiletõstmisega, kes erineval moel fragmenteerituna lugeja ette jõuavad: ta valib oma tegelasteks perifeersemaid või unustatud kujud, vahel just neid, kes kehtiva ideoloogilise süsteemiga vastuolus. Valiku loogika on mõistetav, kuna nii luuakse rohkem mänguruumi, mida ajalooliselt monumentaalsete, ületähistatud isikutega on raskem saavutada. Värskest iseseisvunud vabariigis avaldatud romaani fookusesse

³⁰ E. Annus. Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo. – Keel ja Kirjandus, nr 11, 2000, lk 775.

³¹ J. Salokannel. Tabamatus. – Jaan Kross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009, lk 348.

valitud Jüri Vilms olnuks Nõukogude Liidu vaatevinklist täiesti vastuvõetamatu ning ega jutustaja-peategelase rollis Aleksander Looring samuti kiidusõnu leiaks. Neis tegelasvalikutes peitub mitmetasandilist võimuparadigmade õõnestamist, ehkki samaaegselt leidub uute, teistsuguste või alternatiivsete mõtlemis- ja võimuvormide kehtestamist – taas paistab, justkui eksisteeriks varjatuna mingi „õige“ asjade kord, ent erinevalt Sebaldist on Krossil tarvis see olukord üles leida ning kehtestada, on vaja tõestada millegi Õig(s)ust.

Individuaalsete identiteetide peamine kokkusulandav hägustamisakt leiab romaanis niisiis aset Jüri Vilmsi, tema uurija Looringu ning rootsi polaarrändur Andrée vahel. Selle kolmiku kohta leidub romaanist mitu lühemat kõrvalepõikelist ja unenäolist peatükki, milles jutustaja identiteet on jäetud sihilikult ebamääraseks – kõigi kolme elunarratiivi üksikud nüansid sobituvad teineteise eluhetki kommenteerima, olgu siis kas otsesõnalisemalt või metafoorsemalt, allegoorilisemalt – nagu ka Sebaldi puhul, kõlab taas, kuidas „individuaalsed identiteedid ei pruugi õigupoolest olla väga individuaalsed. Nad on võib-olla teineteise kordused, isegi samaaegsed kordused.“ Nende sarnasuste korduv meeldetuletamine jõuab tähendusliku lõpptulemuseni romaani viimases peatükis, kus Vilmsi ja Looringu identiteet ning saatus täiesti eristamatult kokku sulanduvad; kirjeldatud lehekülgedel voolab kahe inimese elulugu täielikult, eristamatult ja traagiliselt ühte – Krossi lausetes pole võimalik enam tuvastada, kelle viimaseid hetki täpselt kirjeldatakse.

Andree kurb saatus mõjub narratiivis nüüd läbiva ettekuulutajana, et lugu saab lõppeda ainult ühel moel. Mis kõlab siin poetilise-melanhoalse tõdemusena on aga ühtaegu paratamatu ajaloolise tõe ettekirjutus – Kross ei pääse ajalookirjutuse antud normist, kohustusest järgida seda, „kuidas asjad päriselt juhtusid“, ehkki siinpuhul on määrav, et Vilmsi tegeliku saatus vastuolulisus ja teadmatus annavad kirjanikule vabamad käed panna kirja versioon, mis on tema jaoks, st temapoolsete uuringute ja säilinud allikmaterjalide tõlgendamise põhjal „tõenäolisem“ ja seeläbi usutavam. Konstruktiiivsete alternatiivide loomist võimaldab ajaloo narrativiseerimises sisalduv paratamatu ambivalentisuse tõik – „hea“ või „halb“ tõlgendus sõltub ennekõike tõlgenduse koherentsusest, sidususest; st faktide kasutamist head konstrueeritust [*well-constructedness*] sisendaval moel: „lood ei ole tõesed või väärad, vaid pigem rohkem või

vähem mõistetavad [*intelligible*], koherentsed, järjepidevad, veenvad jne“ kirjutab ajaloo teoreetik Hayden White ühes oma essees aastast 1986.³²

1.3. Mineviku taak

Jaan Krossi looming on omamoodi paradoksaalne, hõlmates ühtaegu ajaloolise kättesaadavuse ja kättesaamatuse totaalset pingevälja, vastuste ja vastamatuste vältimatut sama-aegset kohalolekut, mille üks põhjus ilmneb allikmaterjalide usaldusväärse tinglikkuses. Aina enam toonitab Kross tekstuaalsust kui sellist, ajaloo narratiivsust ja tõdede mitmuslikkust –neis punktides mängib seejuures suurt rolli dokument[aalsus] (kehtib samuti Sebaldi puhul, eriti kirjaniku kasutatud fotodes). „Krossi tekstide latentne intertekstuaalsus, tema viis oma fiktsionaalsetele tekstidele ristamisi viidata, kasutatud metafoore uuesti ringlusse lasta ja varasemaid temaatilisi tuumi edasi arendada viitab [...] dünaamilisemale ja mitmfunktsionaalsemale kirjandus- ja ajalookirjutuskaanoni vaheliste mõjude mudelile.“³³ Need elemendid hakkavad kooskõlas moodustama niite, mis ühendavad inimesi, kohti, esemeid jmt üle ajavahemike ning erinevates võrgustikes – juhuslikkused muutuvad tähenduslikuks tagasivaates, kui üritatakse hõlmata tervikus peituvat asjade korda. „Nii tihti kui ma endale ütlen, et säherdusi juhuseid [kokkusattumusi, elukäikude ristumisi] esineb kaugelt sagedamini, kui me aimame, sest me kõik liigume üksteise järel piki neidsamu, meie päritolu ja lootuste poolt ette kirjutatud radu, nii vähe suudan ma oma mõistusega midagi minus aina tihemini kummitavate kordusefantoomide vastu. Vaevalt olen ma seltskonnas, kui mul on tunne, nagu oleksin juba varem kusagil tunnistajaks olnud, kuidas needsamad inimesed on esindanud neidsamu arvamusi täpselt selsamal viisil, nendesamade sõnade, väljendite ja žestidega.“³⁴ Sebaldi uurija J. J. Long³⁵ on tõdenud, et „paljude Sebaldi hilisemate tekstide narratiivses konstrueerimises hakkavad silmatorkavamad rolli mängima korduvuse mustrid,

³² H. White, R. Doran (ed.). *Historical Pluralism and Pantextualism. – The Fiction of Narrative: Essays on History, Literature, and Theory, 1957-2007*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010, lk 223-236.

³³ T. Kirss. Mängides narri mälu territooriumil: Jaan Krossi 20. sajandi autobiograafilised fiktsioonid. – *Metamorfiline Kross*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjastuskeskus, 2005, lk 142.

³⁴ W.G. Sebald. *Saturni rõngad*, lk 154.

³⁵ J.J. Long. *The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings*, lk 202-203. [in: A. Grohmann, C. Wells (eds.). *Digressions in European Literature. From Cervantes to Sebald*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.]

metafoorsed sarnasused ja mõistatuse [*enigma*] ning lahenduse hermeneutilised struktuurid,“ mille mõttetuumad saab produktiivselt laiendada mõlemale kirjanikule. Valgustades ja võrreldes kaht pealtnäha eraldatud kultuuriruumi autorit on võimalik uurida, kas ja kuidas sarnasuste ja erinevuste vaheliselt pingeväljalt koorub omaladne, spetsiifiline ajalookirjutuslik loomestruktuur. Merle Rubin kirjutas ühes Sebaldi arvustuses kaunilt, et ta proosa on kui „loodusliku, inimliku ja kirjandusliku ajaloo palimpsest“³⁶; kas Kross sellest siis erineb?

„Tabamatus“ on hea näide sellest, kuidas Krossi kirjutistes kerkib esile minevikutõdede kättesaamatuse küsimus. Eneken Laanes³⁷ on öelnud, et Krossi ajalookujutus erineb „oluliselt 1990. aastate populaarteadusliku ja politiseeritud ajalookirjutuse omast ja võimaldab potentsiaalselt tõmmata teistsuguseid piire ja panna aluse teistsugustele kogukondadele. Kõige olulisem on siin ühemõtteliste hinnangute problematiseerimine, mis on kõige ilmsem Teise maailmasõja sündmuste kujutamise puhul,“ lisades, et „ei ole tõde, on vaid tähendused“. Sebaldi loomingus sedastatud õppetund ajaloo kohta on selgesõnaline, sobides ilmestama mõlemat kirjanikku: „Mineviku tõelisus on alati lahendamatu paradoks; see on üheaegselt vahetu ning tabamatu. Sebaldil vahelduvad kaks tasandit: mineviku kohta käivate väärkujutelmade paljastamine ning kahtlus, kas oleme võimelised mõistma seda, mis juhtus enne meid. Isegi kui eemaldame iga ajaloolise eksituse, jääme siiski kaugemale sellest, et suudaks teada, kuidas asjad tegelikult olid. Ümberlukkamatutel viisidel võib ajalugu tunda ja näha olevikus.“³⁸ Kross liigub sarnastel radadel, tunnetades Vilmsiga seotud kahtluste tõttu eriti tugevalt mineviku mittemõistmise ja haaramatuse tõkestust, ent mineviku väärkujultemate paljastamine on tal siiski viidud läbi sihilikumal (sirgjoonelisemalt rihitud) moel, selgema agendaga, millest aimub otsest vastureaktsiooni teda ümbritseva ühiskondlik-ideoloogilise ajalootõlgenduse survele. Sellepärast mulle tundubki, et Krossi romaan „Tabamatus“ on kirjaniku ülejäänud loominguga võrreldes erinäolisem-omapärasem, liikudes samm-sammult veidi lähemale nõ postmodernsema õõnestamise rajale, kuna kirjanik seisis silmitsi konkreetse, rõhuva

³⁶ M. Rubin. Random Sights, Curious Patterns. – Wall Street Journal, 28.10.1998. [ref: M. McCulloh. Rings of Saturn, lk 60.]

³⁷ E. Laanes. Kohanev identiteet: Jaan Krossi 1990. aastate romaanid. – Metamorfiline Kross. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjastuskeskus, 2005, lk 206, 209.

³⁸ M. McCulloh. Rings of Saturn, lk 66.

[modernse algtokega] ühiskondlik-ideoloogilise süsteemiga ning selle kehtestatud nõuete ja normidega.

Käesoleva uurimistöö lähtepunktiks on niisiis tõik, et pealtnäha ehk esialgse vaate najal oleks meil tegemist radikaalselt erinevate (peaaegu vastandlike) elukäikudega, mis leidsid aset suurel määral erinevates ühiskondlikes-/kultuuriruumides. Üks kirjanik kirjutas suure osa tekste totalitaarse kommunistliku režiimi valve all, teine sõjajärgselt „vabast“ Saksamaast veelgi vabama Inglismaa pinnale lahkununa. Ent lähilugemiste ja võrdluste kaudu hakkab paljastuma kuidas kahe kirjaniku (ajaloo-)filosoofilised suundumused joonduvad tegelikult üsnagi kongeniaalsele reale, millega kaasnevalt ilmnevad aina suuremad ja kõnekamad retoorilis-poeetilised ning narratoloogilised sarnasused. Kross kirjutas ühiskonnas, kus „[n]agu igal teisel liberaalselt meelestatud kirjanikul nõukogude võimu ajal, tuli temalgi järjest tegemist teha poliitilis-ideoloogilise tsensuuri poolt, nagu ka viimast ennetades enesetsensuuri poolt peale sunnitud valikutega“.³⁹ Kirjandusuurijatele on üldteada, kuidas ja kuidas toimus ilukirjanduslik laveerimine, nõ ridade vahele kirjutamine, ümberütled, eufemismid, allegooriad jmt. Krossil läks „Tabamatusega“ siiski omamoodi õnneks – tegemist on kirjaniku esimese romaaniga, mis avaldati taas-iseseisvunud Eesti vabariigis, aastal 1993 ehk värskes sõna-/kirjavabaduses. Olgugi, et Kross alustas oma Vilmsi-uuringuid koostöös ajaloolase Seppo Zetterbergiga juba aastal 1988⁴⁰, jõudis ühiskondlik-poliitiline olukord vahepeal muutuda, ning seeläbi tõenäoliselt tuua kaasa ka mõningaid muudatusi Krossi lähenemisenurgas.

Jaan Krossi ja tema romaani üheks peategelaseks valitud Jüri Vilmsi vahele ilmub siiski murrangu-perioodiga kaasnev, st omalaadne ajahetke ning poliitilise konteksti kaudu tingitud sarnasus/paralleel. 1990ndate algus on kui (uue) riikluse (taas)rajamise periood pärast allutatust võõrvõimule, sellal kui Vilms tegutses aastakümneid varem esmakordse omariikluse rajajana võõrvõimude poliitiliste mahhinatsioonide raames. Mõlema isiku puhul hakkab rolli mängima võimelisuus luua (või taastada), mõjutada ning kommenteerida riikluse struktuure ja süsteeme, seejuures tõlgendatakse ajalugu mõlemal juhul omal sihipärasel moel (ümber) – Vilms Vene impeeriumi, Kross Nõukogude Liidu minevikku.

³⁹ J. Talvet. „Paigallend“ ehk eesti (üles)ehitamine Jaan Krossi proosas. – Metamorfiline Kross. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjastuskeskus, 2005, lk 169.

⁴⁰ S. Zetterberg. Jüri Vilmsi surm: Eesti asepeaministri hukkamine Helsingis 13. aprillil 1918. Tallinn: Tänapäev, 2004, lk 219-220.

Kummaski punktis toimub oma ajahetkele-konktekstile sobiva radikaalse teisesuse [*alterity*], (normist erineva) loomine. Ma ei mõtle siinpuhul ainult üldist ja abstraktset „rahvusriigi“ mõistet kui 18.-19. sajandil esile kerkinud nähtust, mis tollal esindas omamoodi üleminekut teistlaadi poliitilisele struktureerimis- ja mõtlemisvormile, vaid ka konkreetsemalt Eesti territooriumil asuvat iseseisevat rahvast ja riiki omaenda ajalooa kui *alterity*'t seni konkreetset kehtinud (olgu siis Impeeriumi või Liidu ideoloogilisele) korrale: tavadele, normidele, kommetele (kombele maailmatunnetust teatud viisil mõtestada-kirjeldada). „Postsovjetlikus Eestis toimub lähiajaloo vaidlustamine, ümberhindamine ja parandamine nii akadeemilistes ringkondades, kooliõpikutes kui ka kollektiivses teadvuses. Oma lähiajaloooteemalise loomingu on Kross tekitanud laias lugejaskonnas tugeva hõõrdumise, mõned on väljendanud avalikult, et nad ei nõustu kirjanikuga. Ametliku tsensori ja selle asemele, keda Kross nimetab „ülikriitiliseks Ajaloomuusaks“ ja kes võttis sõna tema kaugemas minevikku asetatud romaanide puhul, on astunud vastakad mälestused. Vastakate mälestuste dünaamika kahandab kartust, et nähtava tsensuurimasinavärgi ja selle poolt tingitud aisoposliku kirjutamise vajaduse kadumine võiks viia stilistilise lamenumise ja pinge kadumiseni. See on küsimus, mis puudutab mitte ainult üksikut autorit, vaid kogu postsovjetlikku kirjanduslikku situatsiooni kui tervikut“.⁴¹

Oma aja ning olukorra võimalusi ära kasutades kommenteerivad Krossi ning Sebaldi teosed erinevate süsteemide, olgu siis kognitiivsete või sotsiaal-poliitiliste struktuuride ülesehitust ning neid potentsiaalselt hirmsaid tagajärgi, mida tingib „asjade korra“ tunnetamine harjumuspärasena, normaalse ja normikohasena. Seda eriti just olukordades, kui inimkonda ähvardab osaline või totaalne häving. Järjepidevalt vihjatakse hetkedele, mil inimlik autonoomia kõhkleb ja väärtab vanale korrale või traditsioonidele lojaalse vankumatuse (*Unentwegtheit*) ees⁴²; sellele, kuidas reeglite, käskude ja normide mugav ning turvaline järgimine alistab inimese suutlikkuse luua erinevust.⁴³ Taoline kriitiline perspektiiv ilmneb seejuures ka teksti vormilise ülesehituse kaudu, kui loomingulistes teksti- ja vormimängudes loobutakse tegelikult nt nii individuaalse autorluse kui ka

⁴¹ T. Kirss. Mängides narri mälu territooriumil, lk 146.

⁴² C. Jacobs. Sebald's Vision, lk 93.

⁴³ C. Jacobs. Sebald's Vision, lk 95-96.

inimajaloo autonoomiast.⁴⁴ Dokumentaalne tekstuaalsus, laialivalgud viitelisus domineerivad (autori? teksti? ajaloo?) terviklikkuse üle; harjumuslik narratiivne, ajaline, kohaline järjepidevus harutatakse ja tõmmatakse laiali – kuid see akt aitabki muuta loodud fiktsioonimaailma lineaarse piltide rea asemel mitmedimensiooniliselt hõlmavaks.

„Tabamatus“ oli Krossi esimene „vaba ajastu“ tekst, ent püsima jääb küsimus, kas teatud varjamine ei kehtinud siiski edasi – varjamine, mis on Jüri Vilmsi saatuse ametlikult aktsepteeritud versiooni kahtlastesse tagamaadesse paratamatult sisse põimitud.⁴⁵ Tõdede ja „tegelikkuse“ struktuuri ning selgete vastuste otsimine, mille tarvis koondatakse kokku Vilmsi ümber keerlev tekstikorpused, ning Krossi huvi ebakõlade suhtes on muidugi viisid, kuidas muuta muidu üleüldiselt kaootilist maailma mõistlikuks-mõistetavaks. Inglise keeles kasutatakse selle kohta muuhulgas väljendit *to make sense*, mille tavapärasuse taga lasub omamoodi irooniline tähendusmäng – *valmistada* arusaama, tajumist, mõistetavust, tähendust. Kui midagi jääb painama, segaseks või varjatuks, on tarvis ehitada süsteem, mis vastab küsimusele või lahendab tühiku. Sama nähtust ilmestab nt Vilmsi saatuse ametlik versioon, mida aktsepteeriti kõigi oma vigade, ebamäärasuste, ebaselgustega – laias laastus tegelike tõendite puudumisega, mida toonitavad nii loodud narratiivi järjepidetused kui ka uurimise läbi viinud leitnandi ebausaldusväärsus. Üleüldine vajadus Vastuse järgi on aga suurem kui lõpptulemuse järjekindlus või vastupidavus, sest ilma nendeta on maailma korras otsekui mingisugune viga või puudujääk.

Kui ka Krossi sirgjoonelisemad eesmärgid (avastada tõde ja vastus) on sedalaadi vajadustega otsesemalt põimitud, siis Sebald on nende suhtes sihilikult siin naljatavam ja mängulisem, seal melanhoolsem ja kaastundlikum, kaotamata siiski aupaklikkust mineviku ja ajaloo ees. Ta üritab luua ühendusi ja võrgustikke ning haarata maailma terviklikkust, kuid seda pigem abstraktselt ja teistlaadi printsiipide aluselt. Nähtuste vahelised ühenduslülid võivad tõepoolest tegelikult olla teistsuguse ülesehitusega kui sisseharjunud kommete, normaalse arusaama põhjalt järeldatakse – Valgustusajastust pärit „steriilse, jäiga, ratsionaalse korra“ asemel võivad eksisteerida „alternatiivsed tunnetuse ja representatsiooni vormid“, pigem peenemad-nüansseeritumad kui kompleksed

⁴⁴ pikemalt vt C. Jacobs. Sebald's Vision, lk 101.

⁴⁵ süstemaatilist institutsionaalset kriitikat vt S. Zetterberg. Jüri Vilmsi surm: Eesti asepeaministri hukkamine Helsingis 13. aprillil 1918.

korrastatud.⁴⁶ Siinpuhul muutuvad taaskord tähenduslikuks nii Krossi kui ka Sebaldi proosa iseloomulikud sattumuslikud kokkulangevused ja juhuslikud sarnasused, sest nendes kajastuv ühenduslülide võrgustik erineb tihtipeale ratsionaliseeritud kausaalsuse ja hierarhiseerituse rõhuvast korrast.

1.4. (Enese)tsensuuri vari

Varjamise temaatika moodustab üldtasandil ühe potentsiaalselt väga paeluva kokkulangevuse kahe kirjaniku vahel: Sebaldit ajendas nii riigist lahkuma kui ka ilukirjandust kirjutama tunnetus, et midagi varjatakse, salatakse maha. Ta kasvas üles ühiskonnas, mida, eriti nt Eesti ja Nõukogude Liiduga võrreldes, ilmestas pärast Teist Maailmasõda selgelt avaram sõna-/kirjavabaduse väli. Ent juba üsna varajases eas pani Sebald tähele, et mingitest olulistest nüanssidest ei räägita – sõjajärgses ühiskonnas ilmnes vabatahtlikult ja sihilikult omaks võetud üldkultuuriline, „kollektiivne amneesia“, kokkuleppeliselt toimiv „vaikuse vandenõu“; teisisõnu, üldlevinud enesetsensuur.⁴⁷ „Kasvasin üles sõjajärgsel Saksamaal kus oli – ütlen seda päris tihti – nõ vaikuse vandenõu; vanemad põhimõtteliselt ei rääkinud kunagi oma kogemustest, kuna nendega seostus parimalgi juhul väga palju häbi,“⁴⁸ ütleb Sebald intervjuus. Rahva reaktsioon sõjatraagikale ja -süüle, teatud laadi eitusfaas, on muidugi psühholoogiliselt mõistetav – ent siin peitub oluline nüanss, mida ei tasu jätta märkmata. Carol Jacobs võtab kokku Sebaldi kommentaarid erinevatest intervjuudest ja tekstidest⁴⁹, et näidata, kuidas sakslaste sõjajärgset meeleolu ja tunneteilma ei iseloomustanud „...niivõrd süü Kolmanda Reichi kuritegudest, vaid pigem häbistatuse ja teotuse (*Schande*) tunnetus, et nad ise peavad kogema taolist [hävingujärgset] alandust. [Sebald] kirjutab „enneolematust rahvuslikust alandusest“⁵⁰ ja elust varemete keskel kui „häbiväärsena tajutud olemasolust“.⁵¹ Nõndaviisi

⁴⁶ R.T. Gray. From Grids to Vanishing Points: W.G. Sebald's Critique of Visual Representational Orders in *Die Ringe des Saturn*. – German Studies Review, vol. 32, no. 3. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009, lk 508. vt ka C. Jacobs. Sebald's Vision, lk 201, järeilmärkus nr 26.

⁴⁷ W.G. Sebald. Õhusõda ja kirjandus. – Loomingu Raamatukogu nr 17-18, 2013. [orig. Air War and Literature. – On the Natural History of Destruction. New York: The Modern Library, 1999: 3-104.]

⁴⁸ M. Silverblatt [intervjuerija]. A Poem of an Invisible Subject. – The Emergence of Memory: Conversations with W.G. Sebald. New York: Seven Stories Press, 2010, lk 84-85.

⁴⁹ C. Jacobs. Sebald's Vision, lk 77-78.

⁵⁰ W.G. Sebald. Õhusõda ja kirjandus, lk 5.

jäid saksa rahva ülekaaluka enamuse poolt kogetud hävingu lõppvaatuse süngeimad aspektid häbiväärseks ja iselaadi tabu alla pandud perekonnasaladuseks, mida võib-olla ei saadud tunnistada ka iseendale“.⁵²

Olulise tõigana tuleb rõhutada Sebaldi ajaloolist positsiooni, sest põhimõtteliselt ta „hilines“, saades enda kanda natsionaalsotsialismi kuritegude järelkajad, nn „päritud süütunde“ [*inherited guilt*]. Seda on Sebald intervjuudes korduvalt rõhutanud⁵³, viidates jõledustele [*atrocities*], „mida ta ise, igatahes, sündinuna aastal 1944, poleks kuidagi saanud otseselt kogeda“.⁵⁴ Siiski langes talle, ühele saksa rahva esindajale, süütunne kui paratamatu pärandus; *heritage*, mis teda paratamatult kummitab, ehkki tal endal otsest ja põhjendatavat „süüd“ ei ole. Sebaldist saab pealtnägija või tunnistaja, kes ei suutnud (ega suuda) näha või kogeda. Tema nõ „muutmatu olukord“ seisneb hilinemises ning võimetus selle hiljaksjäämise ees, kuid ka tõik, et nüüd saab ta ainult üles märkida. Sellele lisanduv kogemuse paratamatu vahendatus annab aimu „...Sebaldi leina allikast ja sellest, mida ta on nimetanud melanhooliku „vastupanuks“ tragöödia, ebaõnne ja eksistentsiaalse meelegaite ees. Näeme, et Sebaldil ei leidu puhtalt passiivne kurbus. Tema jaoks tähendab kirjutamise loovakt teatud laadi aktiivset kogemustega hakkamasaamist, reaalsuse tumedale poolele vastu astumist, kuid ka edasiminekut“.⁵⁵ Ei ole ootamatu, et muuseas nt Adorno või Horkheimer kirjutasid (vahest küll veidi ennatlikult) sõjaõudustele ja Holokaustile järgnevast võimetusest luuletada/kirjutada – need nimed ei ilmu siinpuhul juhuslikult, kuna Sebaldi arhiivist, mis kaasajal asub Deutsches Literaturarchiv Marbachis, võib käsikirjade, mustandite ja märkmete kõrvalt leida suure hulga Frankurti koolkonna mõtlejate raamatuid, kõik süstemaatiliselt läbi töötatud ning Sebaldi (ääre)märkusi täis (äramärkimist väärivad ka nt Walter Benjamin ja Michel Foucault).

Representatsioonivõimaluste-võimekuse ja realismi probleem katastroofiliste sündmuste puhul (rääkimata sündmustest endist) painas kirjanikku järjepidevalt, ning ühes hilises intervjuus väidab Sebald, et Holokaustist saab kõneleda ainult kaudselt: „Ainus viis, kuidas keegi saab läheneda neile asjadele, on kaudselt [*obliquely*], riivamisi [*tangentially*], pigem

⁵¹ W.G. Sebald. *Õhusõda ja kirjandus*, lk 30.

⁵² W.G. Sebald. *Õhusõda ja kirjandus*, lk 14.

⁵³ nt T. Hoffmann (ed.). *Auf ungeheuer dünnem Eis*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 2011, lk 226.

⁵⁴ vt ka C. Jacobs. *Sebald's Vision*, xi.

⁵⁵ M. McCulloh. *Blending Fact, Fiction, Allusion, and Recall. Sebald's Literary Monism. – Understanding W.G. Sebald*. Columbia: University of South Carolina Press, 2003, lk 10.

osutades kui otsese konfrontatsiooniga“.⁵⁶ Või vestluses Jean-Pierre Rondaga: „Minu jaoks saab sellest 20. sajandi või 20. sajandi esimese poole Saksa ajaloo kohutavusest kirjutada ainult teatud distantsilt, lähenedes teemale kaudselt, riivamisi, viidates sellele siin-seal“.⁵⁷ Sel viisil üritab Sebald lahendada kujutamisprobleemi, ühtaegu kirjutades, ent vältides, kompamisi – arendades laias laastus välja uuelaadse poetika, tolle raskesti paikapandava stilistilise ja žanrilise rägastiku, et rusuvat teemat adekvaatsetesse sõnadesse vormida. Paradoksaalsena kujunevad produktiivseks nii hiline mine kui ka vahendatus, aidates lihvida kirjanduslikku vormi, mis suudab olla tunnistajaks nii maapinnaliselt subjekti-positioonilt kui ka õhuskõrguvast ülevaatlikust vaatevinklist, sidudes seeläbi kokku väikese-isikliku ning suure-strukturaalse ning transformeerides kogemuse ruumipoeetilist haaret.

Sebald tunnetas saksa sõjajärgse ilukirjanduse puudujääki, mis polnud võimeline (või ei soovinud) sõjasündmusi ning -traumat, vähemalt esimestel aastakümnetel, adekvaatselt kirjeldama. Sebaldi 1990. aastate lõpu loengud Zürichis ning neil põhinev esseistika rõhutavad seda ilukirjanduslikku küündimatust, eriti kui ta arvustab üksikuid ebamääraseid, lõppkokkuvõttes vähepopulaarseid üllitisi.⁵⁸ Pikka aega leidis saksa kirjandusmaastikul vaid veidi liiga mütologiseerivaid (Hans Erich Nossack, Hermann Kasack) või lihtsalt hädisevõitu apologetlikke tekste, alles nt Jean Amery⁵⁹, Peter Weiss⁶⁰, Elias Canetti⁶¹ ja Wolfgang Hildesheimer⁶² olid Sebaldi järgi esimeste seas, kes suutsid sõja- ja katastroofiruumi keerukaid teemasid eetilisel ja esteetiliselt tõsiseltvõetavamal moel kirja panna, ent seegi toimus pigem aastakümneid hiljem, 1970.-80. aastail. Sedalaadi „minevikuga toimetuleku“ tekstides on suuremas rollis ellujääja süütunne jms nähtused,

⁵⁶ M. Silverblatt [intervjueerija]. A Poem of an Invisible Subject, lk 80.

⁵⁷ T. Hoffmann (ed.). Auf ungeheuer dünnem Eis, lk 216. [vt ka C. Jacobs. Sebald's Vision. lk 179, järelmärkus nr 8.]

⁵⁸ W.G. Sebald. Kirjanik Andersch. – Õhusõda ja kirjandus. Loomingu Raamatukogu nr 17-18, 2013, lk 75-100. [orig. Between the Devil and the Deep Blue Sea. – On the Natural History of Destruction. New York: The Modern Library, 1999, lk 105-142.]

⁵⁹ W.G. Sebald. Against the Irreversible. – On the Natural History of Destruction. New York: The Modern Library, 1999, lk 143-168.

⁶⁰ W.G. Sebald. The Remorse of the Heart. – On the Natural History of Destruction. New York: The Modern Library, 1999, lk 169-192.

⁶¹ W.G. Sebald. Between History and Natural History. – Campo Santo. New York: The Modern Library, 2006, lk 75.

⁶² W.G. Sebald. Constructs of Mourning. – Campo Santo. New York: The Modern Library, 2006, lk 115-124.

mis samas tähendab, et vähemalt algusperioodil oli juudi taustaga kirjanike kirjanduslik roll palju efektssem. Neile Sebaldi väljaütlemistele on hiljem reageeritud väiksema või suurema kriitikaga⁶³, milles nt väidetakse, et ta ignoreerib mitmeid olulisi kirjanikke oma otsekui „eksitava“, kallutatud eesmärgi nimel; ent tema väidete faktilisest verifitseerimisest olulisemaks kujuneb siiski nimelt tõik, et taoline oli Sebaldi tunnetus, talle kajastunud ja kujunenud arusaam saksa ühiskondlikust ja kultuurilisest ruumist, mida ta oli seejuures võimeline väga veenvalt ja süstemaatiliselt sedastama, nagu nähtub tema esseedest. Seesama tunnetus ajendas teda täisealiseks saades kolima Inglismaale, hiljem üldisemalt sõda, süütunnet, tsensuuri, ajalugu jmt mõisteid mõtestama ning nii luulet kui ka proosat kirjutama.

Krossi ja Sebaldi paralleel ilmestab mõnes mõttes ka laiemat, üldisemat tasandit: ühel pool asus rahvas, kes ei saanud rääkida, ent tahtis (enamjaolt? või „oleks tahtnud“); teisel pool rahvas, kes formaalselt sai rääkida („oleks saanud“), ent ei tahtnud. Ühel pool „ülalt alla“ sunnitud ametlik tsensuurisüsteem ja mineviku ning ajaloo meelevaldse ümberkirjutamise-tõlgendamise surve, teisel pool „alt üles“ ühiskonna enda vabatahtlik-kokkuleppeline mineviku ning ajaloo mahavaikimine. Krossi romaani „Tabamatus“ jutustaja Looring tõdeb: „Range nõukogulik tsensuur oli seatud 40-nda suvel peaaegu päevapealt Pätsi võrratult leebema tsensuuri, aga ikkagi tsensuuri asemele. Kuid nõukoguliku tsensuuri olemasolu oli sügav riiklik saladus“.⁶⁴ Ühel pool asub niisiis kirjanik, kellele teatud teemad olid sunniviisiliselt marginaliseeritud (totalitaarse ühiskonnakorralduse sundusega varjata, salastada, tsenseerida); teisel pool kirjanik, kes adus, et teatud teemavalik oli vabatahtlikult marginaliseeritud (kokkuleppeliselt varjatud, maha saladud, ennast tsenseerinud). Ehk teisisõnu, nende vaatenurgad oma ümbritseva ühiskonna ja kultuuri suhtes olid teatud punktides, ehkki erinevatel ajenditel, ootamatult ühilduvad. Sellistest kokkulangevustest sai hoogu minu huvi vaadelda ja analüüsida viise, kuidas ülalkirjeldatud taustaga kirjanikud jõudsid välja stilistiliselt, retooriliselt, poeetiliselt, ka sisuliselt (teemavalikult) ootamatult sarnaste ilukirjanduslike tekstideni, mida palistavad küsimused fiktsiooni võimekuse ja võimaluste, aga ka piiride kohta.

⁶³ vt nt W. Wilms. Speak no Evil, Write no Evil: In Search of a Usable Language of Destruction, lk 183-204; või S. Veas-Gulani. The Experience of Destruction: W.G. Sebald, the Airwar, and Literature, lk 335-350. [in: S. Denham, M. McCulloh (eds.). W.G. Sebald: History-Memory-Trauma. Berlin: De Gruyter, 2006.]

⁶⁴ J. Kross. Tabamatus, lk 230.

Märkimata ei saa jätta, kuivõrd taoline võrdlusalus kõlab kokku autorite endi huviga kummastavate paralleelide suhtes. Edasistes peatükkides üritangi vaadelda, kuidas kaks pealtnäha vastandlikku olukorda avaldasid tundlikele, erudeeritud kirjanikele üsnagi sarnast mõju – kuidas neist olukordadest saavad tegelikult sama mündi kaks eri külge. Selle taustal toimib spetsiifiline sotsiaalne-ajalooline võrgustik, kogum mõtteviise ja käitumismustreid, norme, konventsioone, reegleid, tavasid ja kombeid – määravaks kujuneb see, kuidas nii fašistlik-natsionaalsotsialistlik kui ka kommunistlik ühiskonnarežiim on modernse mõtlemise ja maailmastruktureerimise (Modernse Konstitutsiooni) kaks äärmuslikkusesse viidud haru.

2. Amodernne trajektoor modernses tajuruumis

2.1. Modernne Konstitutsioon maailmamõttestusviisina

Selleks, et pääseda Krossi ja Sebaldi kirjatööde spetsiifilistele poeetilistele ja retoorilistele sarnasustele ning eripäradele lähemale, on kõigepealt tarvis vaadelda täpsemalt taustsüsteemi, mis kaht kirjanikku ümbritses – seda normide, suhtumiste ja mõtteviiside kogumit (maailma tajumist), mida nimetatakse modernsuseks. „Modernsusel on niisama palju tähendusi, kui on mõtlejaid või ajakirjanikke. Siiski tähistavad kõik määratlused ühel või teisel moel aja möödumist. Omadussõnaga „modernne“ tähistatakse uut režiimi, aja kiirenemist, katkemist, revolutsiooni. Sõnade „modernne“, „moderniseerumine“, „modernsus“ ilmudes määratleme me vastanduse kaudu mineviku kui millegi arhailise ja stabiilse. Peale selle käiakse see sõna alati välja vaidluses – tülis, kus on võitjad ja kaotajad, Vanad ja Modernsed. Seega on sõna „modernne“ kahtepidi asümmeetriline: ta tähistab murdu aja korrapärases kulus ning ühtaegu võitlust, milles on võitjad ja võidetud“.⁶⁵ Modernsuse mõistet tuleb siinpuhul mõista eelkõige laiemas, üldisemas võtmes – osaliselt, seega mitte täieulatuslikult eraldiseisvana modernismist kui kirjanduslikust žanrist, kunstivoolust, arhitektuurilisest stiilist vmt (ehkki kõik need loomeaktid on modernsuse mõiste ja käitumisreeglitega läbi põimunud). Vaid viisina mõtestada, struktureerida ja korrastada maailma uuel, nn premodernsusest radikaalselt erineval moel.

„Filosoofia, kirjanduse, teaduse ja kunstide modernsed paradigmad tekkisid modernsuse sotsiaalses kontekstis. See tõi kaasa traditsiooni murdmise, religioosse maailmavaate asendamise ilmalikuga, progressi ja muutumise väärtustamise. /.../ Modernne paradigma kestis dominandina kindlasti kuni 19. sajandi lõpuni ja seda iseloomustasid mehhaanilised metafoorid, deterministlik loogika, kriitiline mõistus, individualism ja humanistlikud ideaalid, püüdlemine universaalsete tõdede ja väärtuste poole, katsed luua üldistavaid ja ammendavaid teadmiste skeeme ning optimistlik usk progressi ja ajaloo liikumisse inimese

⁶⁵ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed. Essee sümmeetrilisest antropoloogiast. Bibliotheca Controversarium. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2014, lk 25.

vabanemise poole,“ võtab Piret Viires⁶⁶ kokku mitmed peamised või üldlevinud arusaamad.

Modernse mõtlemise ajaloo selgemaks järkjärguliseks kirjeldamiseks pöördun siinpuhul paari olulise kaasaja mõtleja, täpsemalt Bruno Latouri ja Ian Hackingu poole, kelle kõrvale leidub valgustavana abina lisaks veidi Guy Debordi ning Robert Scholesi. Eesmärgiks on panna kokku (osaline) raamistik, mis annaks võimaluse mõtestada neid sajandite vältel toimunud muudatusi ühiskondlikus mõtlemises, analüüsivates teadustes ja kirjanduses; kui ka mõista nende muudatuse tagajärgi, millega 20. sajandi inimene pidi paratamatult ühel või teisel moel toime tulema. Kross ja Sebald kui aja- ja kultuurilugu kõnetavad loojanatuurid iseloomustavad siinpuhul kaht võimalust, kuidas modernsusega suhestuda, sellega suhelda, või seda lõppkokkuvõttes isegi mingil määral ületada – nii nende maailmatunnetus kui ka kirjanduslikud (poetilised-retoorilised jm) võtted on tihti ootamatult sarnased, ent kirjanike erinevad sihid-eesmärgid (võiks öelda ka agendad) viivad teineteisest erinevatele tulemustele.

Teaduste- ja tehnoloogiauuringutega tegelev antropoloog-sotsioloog Latour kirjeldab oma klassikaks muutunud raamatus „Me pole kunagi olnud modernsed“ (pr.k. 1991, e.k. 2014) seda, kuidas 17. sajandil Robert Boyle'i ja Thomas Hobbesi (ning nende jüngrite) vaheliste vaidluste käigus arenes välja uus maailma mõistmise korraldus, mis järgnevate sajandite jooksul jõuliselt levis, arenes ja süvenes. Ehkki mõlemad mõtlejad kirjutasid tegelikult nii teadusest kui ka poliitikast, on Boyle jäänud ajaloomällu empiirilise laboriseeritud teaduse, Hobbes aga leviaatanliku ühiskondliku ja poliitilise mõtlemise ning sõnavara arendamisega; nende (ja jüngrite-järgijate) mõttetöö tagajärjel kujunes lõpuks välja „modernne Konstitutsioon“. See Konstitutsioon, nagu võtab järelsõnas kokku filosoof-biosemiotik-tautoloog Silver Rattasepp, „...koosneb kahest eraldisest poolest, kahest „olemise kojast“. Nimesid on neil kodadel palju, kuid eristus on sama: maailm ja mõte, tegelikkus ja teadmine, keel ja ta osutused [vmt dualismi-variatsioonid *ad nauseum*, - *minu kommentaar*]. Ja võeti omeks seisukoht, et kumbki neist ühismõõduta poolustest vajab tervet omaette ja vaid neile omast mõistete, seletuste, tunnuste, väidete süsteemi, millel ei ole teise poolusega mitte mingit pistmist. Ühel pool on mehhaaniline,

⁶⁶ P. Viires. Eesti kirjandus ja postmodernism. Tartu Ülikooli doktoritöid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008, lk 13.

muutumatu looduseaduste alusel toimiv loodus, ja tema vastas, teisel pool suurt veelahet, inimeste loodud, representatsioonidest ja sümbolitest koosnev kultuur, kus tehakse poliitikat, arutatakse eetika üle, luuakse väärtusi, kujutlusi ja isepäraseid kultuuritraditsioone“.⁶⁷

Latouri essee peamine hüpotees tõdeb, et „...sõna „moderne“ osutab kahele läbinisti erinevale praktikate hulgale, mis peavad oma tõhususe säilitamiseks teineteisest eristuma, kuid on hiljuti eristumast lakanud. Esimene praktikate hulk loob „tõlke“ [Latour kasutab selle kohta ka mõistet „vahendamine“] kaudu täiesti uut tüüpi olemise, looduse ja kultuuri hübriidide segusid. Teine loob „puhastuse“ teel kaks ontoloogiliselt läbinisti erinevat tsooni: ühelt poolt inimeste, teiselt mitteinimeste oma. Ilma esimese hulgata jääksid puhastuspraktikad asjatuks või mõttetuks. Ilma teiseta oleks tõlketöö aeglasem, piiratud või koguni keelatud“.⁶⁸ Selle pika ja mitmekülgse teadusajaloolise kulgemise keskele mahub suur hulk nimekaid mõtlejaid, filosoofe ja teadlasi, kelle „...võimsate pingutuste varal tehti [premodernselt monistlik maailmapilt] ümber arusaamaks, et asjade ühtse korra asemel koosneb maailm tegelikult objektidest, mis alluvad oma konkreetsetele seadustele ja seaduspäradele ning mis moodustavad tausta ja huviobjekti ühele täiesti isepärasele, autonoomsele subjektile, milleks on suveräänne Inimene“.⁶⁹

Lugematu hulk filosoofe ning teadlasi nägid vaeva, et arendada (kehtestada ja õigustada) dualistlikult eraldavat kategooriate süsteemi, nähtuste liigitamist äärmustesse, kaevates nõndamoodi kuristikku looduse ja ühiskonna (teaduse ja kultuuri) vahel aina laiemaks. „Moderniseerimine võimaldas viimaks selgesti eristada välise looduse seadusi ja ühiskondlikke konventsioone. Seda jaotust rakendasid vallutajad kõikjal, tõugates hübriidid kas objektide või siis ühiskondlike nähtuste kilda. Neid saatis koherentne ja katkematu radikaalsete revolutsioonide rinne nii teaduses, tehnikas, halduses, majanduses kui ka religioonis“.⁷⁰ Järelsõnas toonitab ka Rattasepp, et „...toimus looduse bifurkatsioon, nagu seda nimetas Alfred North Whitehead, kus ühele poole jäävad inertsed, tähenduseta asjad, teisele aga iseseisvad, vabad, aga just sel põhjusel oma teadmistes ekslikud tegutsejad. Tekkis uus ontoloogia, suisa uus kosmoloogia, ratsionaalne ja teaduslik, mille

⁶⁷ S. Rattasepp. Kes me siis oleme olnud? [järelsõna] – Me pole kunagi olnud modernsed, lk 260.

⁶⁸ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 26.

⁶⁹ S. Rattasepp. Kes me siis oleme olnud? [järelsõna], lk 259-260.

⁷⁰ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 220.

etteotsa astus epistemoloogia kui küsimine selle järele, kuidas see tegelikkusest lahutatud, kultuuri-ilmas elav inimene maailma juurde pääseb ja tema kohta üldse midagi teada saab.⁷¹

Latour tõdeb, et modernsete kategoriseeriv struktureerimisviis oli seejuures nende üüratu võimekuse ning edu allikaks, kuna võimaldas ühiskonnast (ja inimesest) eraldatud looduse sfääri mobiliseerida, seda eksploateerida oma vajaduste ja äranägemise järgi, sellal kui premodernne monistlikum mõttelaad tajus loodust ja ühiskonda ühendatuna, mistõttu radikaalsed muudatused ühes vallas tähendanuks radikaalseid muudatusi ka teises – taoline erinevus muutis premodernsed aga väga ettevaatlikuks. Modernne mõtleja võis aga lubada enda uusi võimalusi ja lahendusi, kuna ühiskondlik kord ja looduse kord ei sattunud nüüd enam üksühesesse vastavusse.⁷² „Loodusseadused võimaldasid esimestel valgustusaja mõtlejatel inimlike eelarvamuste halvasti põhjendatud väited pea peale pöörata. Oma uue kriitilise pilguga ei näinud nad vanades hübriidides muud kui asjakohatuid segusid, mida oli nüüd vaja puhastada, lahutades looduslikud mehhanismid inimlikest kirgedest, huvidest või teadmatusest. /.../ Või pigem: lihtsalt modernse Konstitutsiooni rakendamisest piisas, et määratleda kaunist tänapäevast absoluutselt erinev eilne“.⁷³ Tegelikuses on aga ilmne, et maailm pole lahutatud, „selgetesse“-, „puhatesse“ lahtritesse eraldatud, vaid koosneb siiski keerukatest, mitmekülgset nüansseeritud ja paljudesse „valdkondadesse“ sobivatest elementidest, nn hübriididest (kvaasi-objektidest, pool-subjektidest), nagu neid nimetab Latour. Hübriidid hõlmavad tegelikult kõiki neid kategooriaid, mida modernsetel oli kombeks endale konstrueerida – nad on tegelikud nagu loodus, jutustatud nagu diskursus, kollektiivsed nagu ühiskond, eksistentsiaalsed nagu Olemine.⁷⁴ Nad on toimijad, omaenda jõu või väega, reaalsed-konkreetsed ja siiski suhtlemisaltid.⁷⁵

Paradoksaalsel kombel soodustas taoline äärmustesse lahutamine hübriidide vohamist, mis omakorda soodustas kõikvõimalike uute (uurimis-)valdkondade paljunemist, sest kõik uued ning erinevad hübriidsed vahe-etapid oli tarvis *puhastustööst* uuesti läbi viia, st

⁷¹ S. Rattasepp. Kes me siis oleme olnud? [järelsõna], lk 259.

⁷² B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 77-78.

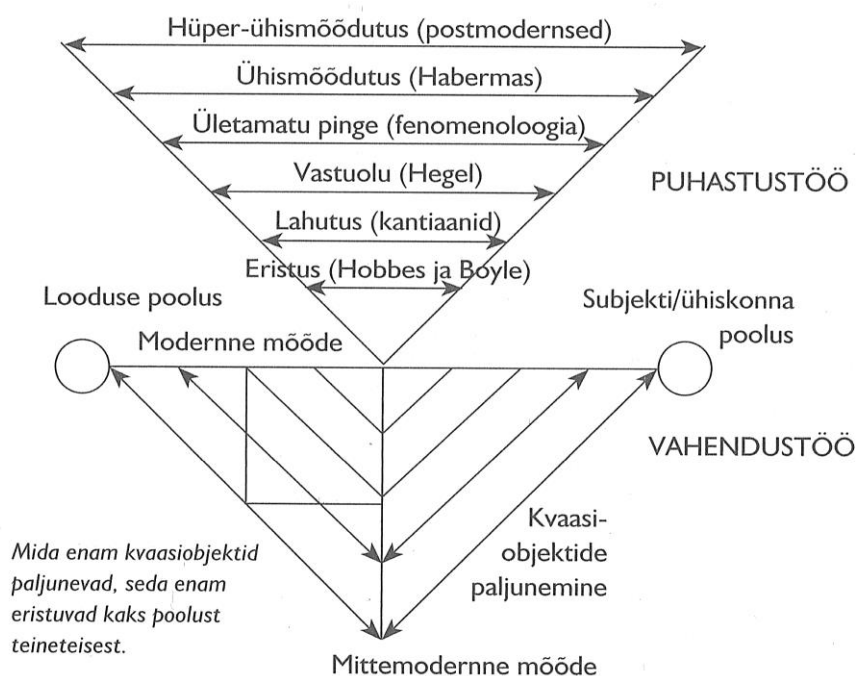
⁷³ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 66.

⁷⁴ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 152.

⁷⁵ S. Rattasepp. Kes me siis oleme olnud? [järelsõna], lk 263.

taaskord ära liigitada ja kategoriseerida.⁷⁶ Modernse Konstitutsiooni edu hakkas iseennast õõnestama, kuna võimaldas hübride varasemast aina kiiremini ja efektselt paljundada – äärmuste vahel haigutav tühimik kasvas ning see nõudis uute vaheetappide loomist. Filosoofidel ei jäänud muud üle, kui üritada absorbeerida modernset Konstitutsiooni ja kvaasiobjekte (üha laienevat Vahepealsuse Impeeriumit)⁷⁷, mille puhul võib lihtsustatult eristada kolme strateegiat: „...esiteks looduse pooluse (asjad iseeneses) ja ühiskonna või subjekti pooluse (inimesed isekeskis) üha süvenev lahutamine; teiseks keelevalda või tähenduse autonomiseerimine [mida on nimetatud ka „semiootiliseks pöördeks“, ja mis tegelebki vahepealsega, jättes aga äärmused unarusse]; kolmandaks, lääne metafüüsika dekonstrueerimine. /.../ Kõigile neile kriitilistele vahenditele on omane mitte jälgida hübridiseerimistööd ja puhastustööd ühel ja samal ajal.“⁷⁸ Lehekülgedel 93-111 võtab Latour kokku Suure Jaotuse süvenemise, äärmuste kaugenemise, ühasuureneva kuristiku ning selle vaheala täisehitamise trajektoori läbi mitme aastasaja, mille näitlikustamiseks kasutab ta alljärgnevat joonist.

JOONIS 5

⁷⁶ M. Rattasepp. Kohtumine tegelikkuse mitmekesisusega. – Mürileht, 09.2014.

⁷⁷ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 93.

⁷⁸ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 111-112.

Latouri säravalt professionaalsel joonisel näeme keskme-horisontaalil modernse mõõtme ulatust, mis eristanud looduse ja subjekti/ühiskonna erinevateks, äärmustes asuvateks poolusteks. Mõõtme all toimub vahendustöö, mis genereerib ja paljundab ohjeldamatult ja paratamatult nn hübriide/kvaasiobjekte-poolsubjekte, st kõikvõimalikke maailmas eksisteerivaid nähtusi üldiselt. Pooluste kohal kõrgub nende äärte vaheline puhastustöö, mis haarab vahendustöö loodud hübriidid ning üritab neid kategoriseerida ühte või teise äärmusesse – ent kuna ta sellega adekvaatselt hakkama ei saa, tõukuvad poolused hübriidide vohamise tõttu aina rohkem teineteisest eemale. Modernse mõtlemise algfaasil ilmnenu dualistlik ja asümmeetriline eristus looduse ja ühiskonna vahel areneb järgnevate sajanditega lahtuseks, seejärel vastuoluks, kuni lõpuks postmodernsete hüperühismõõdotuseni välja. Mittemodernne mõõde üritab äärmustevahelise haigutava kuristiku ületada, tuues sisse vertikaalse tasandi

2.2. Normaalsus ja deviantsus statistilise prisma kaudu

Nagu näha, sisaldab Latouri kirjeldatud moderniseerumisprotsess endas teineteisest äralõigatud valdkondades toimuvaid erinevaid, omalaadselt keerukaid arenguid. Nähtuste hübriidse oleku tõttu ei läinud aga kaua, kuni loodusteaduslikule mõttelaadile omastatud ranged teadusliku meetodi printsiibid (matemaatilised mudelid, statistika, hierarhiseeritud kategoriseerimine jmt) praktikad laienesid nn looduse sfäärist väljapoole, sinna (vaikivalt eraldatud) ühiskondlikku sfääri – tekkisid uued puhastustööga tegelevad asutused (statistika-ametid) ning uued kategoriseerimis- ja valitsemisvormid (nt bürokraatia). 19. sajandi algust iseloomustab kiirelt kasvav huvi loendamise vastu, mis hõlmas nii inimesi kui ka nende harjumusi/kombeid. „Ühiskond muutus statistiliseks. Ilmusid uut tüüpi seadused, analoogsed loodusseadustega, mis aga puudutasid inimesi. Neid uusi seadusi väljendati tõenäosuse/tõenäolisuse [*probability*] mõistetes. Nad kandsid endaga kaasa normaalsuse [*normalcy*] ja normist kõrvalekaldumise/deviatsiooni konnotatsioone,⁷⁹“ kirjutab teadusfilosoof Ian Hacking 1990. aastal avaldatud statistika ja sotsioloogia teemalises teoses „The Taming of Chance“. Hackingu teos vaatab detailselt paari sajandi vältel toimunud statistilise mõtlemise, bürokraatilike süsteemide, inimtüüpide

⁷⁹ I. Hacking. The Taming of Chance. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, lk 1.

„väljamõtlemise“, normaalsuse kuvandi jpt taoliste valdkondade ning mõttekäikude arengut, mille mõju ja järellainetus kestab tänapäevani. Ta jätkab, et kui Valgustusajastu psühholoogia üks peamisi mõisteid oli, veidi lihtsutatumal moel, nn inimloomus, siis 19. sajandi jooksul vahetus see välja millegi uuega – „normaalse inimesega“. Inimesed on „normaalsed“ kui nad järgivad [*conform*] neid (ühtaegu sotsiaalseid ja personaalseid, statistilisi ent siiski kõigutamatu) seadusi, sellal kui äärmustesse asetunud hakatakse nimetama patoloogilisteks. Vähesed soovivad tegelikult olla patoloogilised, mistõttu 'enamik' üritab teha-kujundada end normaalseks, mis aga ühtaegu mõjutab normaalsuse enda tähendussisu.⁸⁰

Hacking kirjeldab, kuidas sedalaadi uue normaalsuse loomise taga peitub üüratu numbrite laviin: nii rahvusriigi kui ka Tööstusrevolutsiooni arenedes muutus aina olulisemaks klassifitseerimine, oma alamate kokkulugemine ja tabuleerimine; samal ajal nõrgenes füüsikas deterministlik mõtteviis ning taaskerkis juhuslikkuse mõiste. Juhuslikkus pole aga valitsusvormidele kunagi sobinud, seda tuleb kontrollida ja taltsutada – mistõttu läks tarvis aina suuremat hulka aina täpsemat informatsiooni, mida muuhulgas aitas toota ja korrastada statistika. Imperialistlikust-tööstuslikust ajaperioodist tuttavad valdkonnad nagu tööstus, kaevandustegevus, kaubandus, tervishoid, raudteed, sõjapidamine, impeeriumid jne sõltuvad süsteemi logistilise tööshoidmise efektiivsusest. Teaduste ja tehnoloogiate vajadus loetleda ning täpselt mõõta tõukas aina rohkem looduse(-loomuse) fundamentaalselt kvantitatiivse tunnetuse poole, samal ajal kodifitseeriti neisse valdkondadesse normi ja standardiseerimise idee. Ilmusid uued loetlemise ja klassifitseerimise tehnoloogiad ning uued bürokraatiad, millel oli autoriteet ja pidevus, et neid tehnoloogiaid omale kohale paigaldada. Seejuures „...tuli leiutada [uusi] kategooriaid, mille sisse inimesed mugavalt langeksid, saamaks loendatud. Inimeste kohta süstemaatiliselt kogutud andmehulk on mõjutanud nii viise, kuidas kujutame ette ühiskonda, kui ka viise, kuidas kirjeldame oma naabreid“.⁸¹

Statistiliste-bürokraatlike struktuuride ülesehitus polnud kõikjal ühtlane ja samalalaadne, erinevused ilmnesis näiteks nn ida (Preisimaa) ja lääne (Inglismaa või Prantsusmaa) vahel – olgugi, et selline lahusus on lohakalt mugav, osutub ta hetkel heuristiliselt

⁸⁰ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 2.

⁸¹ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 2-3.

pragmaatiliseks. Ühiskonna matemaatiline konstrueerimine ei tekkinud tühjalt kohalt, tõdeb Hacking, vaid sai mõjutust varasemast filosoofilisest traditsioonist: „läänepoolsed iniviidid (nõnda rääkis nende filosoofia [vastavalt nt Hobbes ja tema Leviaatan]) loovad [*constitute*] oma suverääni. Idapoolsed riigid (nõnda ütlesid nende filosoofid [vastavalt Herder ja tema järeltulijad]) loovad [*constitute*] iniviidi.⁸² Läänepoolne mõtteviis oli individualistlik, atomistlik, libertaarlik, soodustades vaba individuaalset konkurentsi ja filantroopiat; idapoolne mõtteviis oli kollektivistlik, holistlik, konservatiivne, luues healuriigi jmt. Eelnev ei tähenda, et absoluutselt kõik iniviidid kaldusid järsult ühte või teise äärmusse, vaid et ühele piirkonnale oli tüüpiline mingi enamus (kelle suhtumine sobitub kirjeldatud mõtteviisi või kombega arendada-rakendada vastavat tüüpi statistilist maailmatunnetust), kelle kõrval elab siiski teistlaadi mõtteviisiga vähemus. See aga tähendab, et transformatsioone „...tuleb mõista üksnes keset iniviidiks kui ka ühiskonnaks olemise laiemat konteksti“.⁸³

Nn statistilisi seadusi (mis meenutavad kindlaid ja taandamatuid fakte, kuigi päriselt ja lõplikult nad sellised ei ole) hakati avastama inimsuhetes pärast seda, kui ühiskondlikud fenomenid olid ära loetletud, tabuleeritud ja avalikuks tehtud – st korraliku, süstemaatilise „puhastustöö“ läbinud. Hacking toob välja, et numbritelaviini üks silmatorkavaim analüüsisuund sai alguse umbes 1820. aasta aegu, kui suurt osa seaduse-laadseid regulaarsusi hakati täheldama seoses „deviantsusega“. Siinpuhul aga nendib ta probleemi, et neid seaduspärasid kiputi pigem ennatlikult, eelhoiakute põhjalt andmehulkade keskele sisse kodeerima, ega tõlgendatud kogutud informatsiooni põhjalt, kuna arvuliste andmete rutiinne kogumine polnud seaduspärasuste esilekerkimiseks täiemahuliselt piisav. Kerkiv uus suund tegeles kinnismõtteliselt *analyse morale*’ga, st kõrvalekaldumiste, deviantsuse statistikaga. „Tegemist on enesetappude, prostitutsiooni, purjutamise, hulkurielu, hullumeelsuse, kuritegevuse, *les misérables*’i arvulise analüüsiga. Loendamine genereeris omaenda alajaotusi ja ümberkorraldusi. /.../ Loodi juurde uusi kaste, kuhu inimesi loetleda ja paigutada. Rahvuslikud ja provintslilikud rahvaloendused näitavad hämmastavalt seda, kuidas kategooriad, kuhu inimesi paigutatakse, muutuvad iga kümne aasta tagant. Ühiskondlik muutus loob uusi inimkategooriaid, kuid loetlemine pole ainuüksi arengute

⁸² I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 36.

⁸³ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 4.

lihtsakoeline reportaaž. Põhjalikult, tihti filantroopiliselt, luuakse uusi viise, kuidas inimesed saavad olla“.⁸⁴

Ehkki algne andmetöötlemine ilmus problemaatiliselt alustelt, võimaldas sedalaadi puhastustöö uute (olemis)vormide paljudamist. Sellist diferentseerumisvohangut analüüsivat lähenemist nimetab Hacking artiklis „Making Up People“ „dünaamiliseks nominalismiks“. Seal ta demonstreerib, kuidas klassifitseerimise akt ja väljamõeldud kategooriad teineteist mõjutades ning tagant tõugates arendavad pingevälja, millesse isikud kerkivad. Loodus (mitte inimõistus) annab ette suure osa kategooriaid, ja et kategooriad pole staatilised – bürokraadid ja inimloomuse vaatlejad ei „märganud“ mingit uut inimtüüpi, vaid uus tüüp ilmus kategooriaga samal ajal.⁸⁵ „Mõnikord loovad meie teadused inimtüüpe, keda teatud mõttes varem ei eksisteerinud,“⁸⁶ kirjutab Hacking, viidates dünaamilisele liikuvusele, mis toimub uuringute ja nähtuste interaktsiooni vältel ja loob ühtaegu omalaadse ringlus-efekti [*looping effect*].

Sellist kategooriate arenguperspektiivi ja protsessi võib osaliselt võrrelda evolutsiooniteoreetilise „kohastumusega“: organism satub mingisse keskkonda, mis on talle rohkem või vähem sobiv. Organismi populatsioon läbib aja jooksul erinevaid juhuslikke mutatsioone (mõned neist kasulikumad, teised mitte), samal ajal muudab organism keskkonda enda mõõdupuu järgi sobivamaks, mis aga tähendab, et järgmine põlvkond kohastub hoopis teistlaadi, etteantud st muudetud keskkonnaga, mitte sellega, mis eksisteeris kõige esimeses järgus. Teises sfääris, ent siiski komplementaarselt, kirjutab teadusliku fantastika žanri utoopiliste võimaluste transformatsioonide kohta kirjandusteadlane Jaak Tomberg: „...selles kahanemises [võiks] näha hoopis teatavat ajaloolist paratamatust, loomulikku liikumist, mille käigus *uus ajalooline olukord ületab mõne kirjandusvormi või –žanri algsed ajaloolised tingimused* [kalkdiki originaalis],“⁸⁷ vihjates aga nimelt sellele, et utoopilise potentsiaali kahanemise asemel võib olla kohasem

⁸⁴ I. Hacking. Making Up People. [in: T.L. Heller, M. Sosna, D.E. Wellberg (eds.). *Reconstructing Individualism: Autonomy, Individuality, and the Self in Western Thought*. Stanford: Stanford University Press, 1986, lk 161.]

⁸⁵ I. Hacking. Making Up People, lk 165.

⁸⁶ I. Hacking. Making Up People: Clinical Classifications. – *London Review of Books*, vol 28, no 16, 17.08.2006.

⁸⁷ J. Tomberg. „Võrgustiku“ utoopiline realism. – *Vikerkaar* nr 4-5, 2015, lk 95.

hoopis mõista seda teistesse vormidesse teisenemise ja ümberpaiknemisena⁸⁸ – käik, mis põhimõtteliselt suunab pealispinnal avalduva „kõrvalekalduvuse“ tagasi produktiivsele tähendusrajale. Üldiselt võib sellistel dünaamilistel (tüpaaži-)arengutel seega leida positiivseid tulemusi, ehkki kõige levinumal-harjumuspärasel mõttetasetandil on deviantsus pikka aega evinud pigem negatiivseid konnotatsioone, kuna sedakaudu astutakse kõrvale käitumiskoodist, mida domineeriv populatsioon peab loomulikuks (olles keskkonna endale vastavalt korraldanud).

Kuna erinevate kategooriate arengul on oma ajalugu, pole üldkehtivat kirjeldust ilmselt võimalik luua, ent Hacking toob oma skeemi algpunktidena välja kaks vektorit: ülalt-alla toimiv märgistamine, kus ekspertide kogukond loob teatud „reaalsuse“, mille mõned inimesed võtavad üle ning teises, vastandivas suunas toimiv vektor, kus lahterdatud ja märgistatud indiviidide autonoomne käitumine loob reaalsuse, millega ekspert peab kokku puutama.⁸⁹ Kirjeldatud keerukas ühiskondliku mõistmise areng pakkus huvi mh nt Foucault’le, kelle biopoliitilised, kategoriseerimise ja võimuküsimusi lahkavad analüüsid käsitlevad teadupärast samu teemasid – seksuaalsust, vanglaid, vaimuhaigust jmt nähtusi, mille puhul leidub nn deviantsuse ilminguid. Normaalsuse ja deviantsuse piirid on tegelikult dünaamilises liikumises, ent võimuaparatuuridel kerkis juba varakult vajadus luua erinevaid uusi ametnikke ning asutusi, eesmärgiga kõrvalekalduvuste haldamine või isegi muutmise, st normaliseerimine. Foucault’ uurimust „Valvata ja karistada“ arvustades kirjutab Ott Puumeister: „Distsipliini küsimus ei ole see, kuidas keelata ja karistada, vaid kuidas toota normaalset indiviidi; (potentsiaalne) karistus ootab neid, kes ei täida normi, kes ei suuda end piisavalt normaliseerida. Karistuse eesmärgiks saab seega ebanormaalsete normaliseerimine; karistus ei rakendu enam kuritööle, vaid inimesele. Õigemini neile inimese aspektidele, mis ei vasta normile (ebatäpsed liigutused, ebasünnis käitumine, ebapiisav enesekontroll jne)“.⁹⁰

Üks statistiliste seaduste oluline eellane, eriti läänepoolsetes riikides (peamiselt Prantsusmaal ja Inglismaal) oli Hackingu järgi nn moraaliteadus. „*Science morale*’i ...tuleks mõista rohkem *moeursi*, tavade [*customs*], ühiskonna teadusena“⁹¹ – mõtteviis,

⁸⁸ J. Tomberg. „Võrgustiku“ utoopiline realism, lk 96.

⁸⁹ I. Hacking. Making Up People, lk 167.

⁹⁰ O. Puumeister. Karistuse mõistatuslik leebus. – Sirp, 15.05.2015.

⁹¹ I. Hacking. The Taming of Chance, lk 37-38.

mis algas „ühiskondlike indiviidide ratsionaalse teooriana“, mille eesmärgiks inimeste ja nende sotsiaalsete suhete uurimine; seda küll ilma empiirilise psühholoogia või laialdasi vaatlusandmeid koguva sotsioloogiata. Statistika-ametite numbrilaviin lõi aluse ja põhjenduse, miks ratsionaalse moraaliteaduse traditsioon tuleks muuta ümber nõ empiiriliseks moraaliteaduseks, mis aga säilitas siiski valgustusliku korraldatuse ja seaduspärasuse mõttemallid. Üleminekuperioodi moraaliteaduste üks nimekamaid uurijaid Nicolas de Condorcet pani aluse kahele erinevale suunale: „üks on moraaliteadus-kui-ajalugu, teine moraaliteadus-kui-(tõenäosus, statistika, otsuse-teooria, kulude-tulude analüüs, ratsionaalse valiku teooria, rakenduslik ökonoomika jmt)⁹², millest esimene mõjutas tugevalt positivistlikku mõtlejat Auguste Comte'i (kes võttis Condorceti kirjeldatud inimprogressi, inimese arengu üheksa-astmelist ennustus-mudelit üsna sõnasõnaliselt). Moraaliteaduste teises suunas, mida Condorcet nimetas ühes oma viimases teoses „sotsiaalseks matemaatikaks“, ei leidu aga ilmselt kuulsamaid esindajaid kui seda olid Hegel ja Marx. Külgnevaid protsesse kirjeldab ka 20. sajandi mõtleja Guy Debord: „Marxi projekt on teadvusliku ajaloo projekt. Kvantiteedist, mille toob kaasa lihtsalt majanduslike tootmisjõudude pime areng, peab saama ajaloo kvalitatiivne omastamine. /.../ Selleks, mis Marxi teooriat teadusliku mõtteviisiga tihedalt ühendab, on ratsionaalne arusaam tegelikest ühiskonnas toimivatest jõududest. Kuid olemuselt on see teooria teadusliku mõtlemise *teispoosus*, milles viimane on alal hoitud üksnes ületatud etapina. Marxi jaoks on vajalik arusaamine *võitlusest*, mitte *seadusest*“.⁹³

Need moraaliteaduste kaks maastikku – historistlik ja arvuline – hargnesid 19. sajandi algul nobedalt. Comte oli esimese, statistik Quatelet aga teise uurija.⁹⁴ „Comte tõlkis normaalsuse ümber sotsiaalsesse-poliitilisse sfääri – ent seda väikese nihkega. Normaalne lakkas olemas tavaline, tervislik seisund; sellest sai puhastatud seisukord, mille suunas peaksime kõik edenema, ja mille suunda meie energia kaldub. Progress ja normaalsus [*normalcy* kui eesmärk, mille poole püüelda, „deviantse populatsiooni“ ideaalne, puhastatud seisund] said lahutamatu seotuks.“⁹⁵ Georges Canguilhem demonstreerib

⁹² I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 39.

⁹³ G. Debord. *Vaatemänguühiskond*. Bibliotheca Controversarium. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2013, lk 59.

⁹⁴ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 39.

⁹⁵ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 168.

raamatus „Normaalne ja Patoloogiline“⁹⁶, kuidas meditsiin hõivas normaalsuse mõiste üsna varsti pärast aastat 1800. Ta toob välja näiteid mõtteviisidest (mida kipume kasutama tegelikult tänapäevani), mis lähtuvad sarnaselt – normist kõrvalekaldumise – aluselt, olgu siis paremuse (nt geniaalsus) või halvemuse (nt ülekaalulisus) poole. Kindlat ja ühest vastust ei leidu küsimusele, kumb ilmus enne, kas normaalsus või deviansus, olgu siis nähtuste või neid eristavate teoreetiliste kategooriatena. Tõenäoliselt toimusid arengud üheaegselt ja käsikäes, ent Hackingu teos annab kätte niidiotsa. Normaalsuse mõiste oli kirjelduse ja hinnangu olemas tegelikult juba varemgi, ent alles 19. sajandil ilmub selle tähendustasandisse „harilik“ või „tüüpiline“, algselt füsioloogias, seejärel Comte’i kaudu poliitilise agendana.

Näidates 17.-19. sajandi plahvatuslikku huvi numbrite, statistika ja kategoriseerimise vastu, millest eriti suure osakaalu moodustas just nn hälbelise uurimine, kirjeldab Hacking viise, kuidas kujunes kuvand „normaalsest indiviidist“. Normaalne indiviid on põhimõtteliselt abstraktsioon, keda iseloomustavad omadused, mida ei peeta kõrvalekaldeliseks, deviantseks – normaalne inimene kehtestub justnagu eituse kaudu. 19. sajandi keskpaigas lisandub sellele mõttele juurde veel üks oluline nüanss – kvantitatiivsed normid, mis järgivad Adolphe Quatelet’ *l’homme moyeni* (keskmine inimene) mõistet. Quatelet tegeles käitumise matemaatilise analüüsiga ja tema iseloom andis parima aluse avastamiseks „sotsioloogilisi seadusi“ nende kõige rangemas tähenduses, nendib Hacking: „Talle meeldisid numbrid ning ennatlike järelduste tegemine. On hämmastav kui sügavalt Quatelet’ järeldused mõjutasid 20. sajandi kontseptuaalseid tõdesid ja võimalusi...“.⁹⁷ Korraliku statistikuna otsustas ta ühel hetkel oma struktureeritud ja abstraktses sfääris toimivad matemaatilised põhitõed kanda üle bioloogilistele ja ühiskondlikele ilmingutele, transformeerides selle käiguga keskmise *tegelikuks suuruseks*.⁹⁸ Sedakaudu ilmus 1830ndatel kohale toosama ootamatu nähtus „keskmine inimene“ – kahe 19. sajandi fundamentaalse siirde varajane kodifikatsioon – statistiline kokkuvõte, mis hakkas seonduma erinevate rahvuste-rahvaste, rassidega.⁹⁹

⁹⁶ orig. *Essai sur quelques problèmes concernant le normal et le pathologique*. 1943 [ingl. k. *The Normal and the Pathological*. New York: Zone Books, 1991.]

⁹⁷ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 106.

⁹⁸ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 107.

⁹⁹ *ibid.*

Niimoodi pandi paika mitu modernse matemaatilise-filosoofilise arusaama alustala, mis järgnevaid sajandeid radikaalset mõjutasid ning teatud moel isegi tänapäevani diskursuses püsivad. Mainitud Condorcet, Comte, Quatelet, kuid ka nt Francis Galton, Pierre-Simon Laplace, François-Joseph-Victor Broussais (kellest Hacking samuti pikemalt kirjutab) on valik moderniseerumisajastu mõtlejaid, kelle maailmastruktuuris olid äärmused juba jõuliselt lahutatud, loodus ja ühiskond eraldatud ja pingestatud vastuolus – ja kellele nüüd avanes võimalus nähtusi vaadeldes *ootamatult avastada* „ühiskondlikust“ käitumisest „loodusele“ omaseid, teaduslikke ja ratsionaliseeritavaid seaduspärasusi. Osutades tagasi Latouri joonisele, ilmneb Quatelet’ jt teguviis näitena korrastamisürituse ehk haigutava tühimiku ühendusaktina lahutatud valdkondade vahel, ent seda üsna algelisel ja robustsel, selgelt asümmeetrilisel moel – statistilis-matemaatiline sotsioloogia üritas lõhet ületada nõnda, et haaras nüüd loodusteadusliku sfääri mõttestruktuuri ja aparatuuri, ning kandis need üle, rakendas (surus peale) ühiskondlikele nähtustele subjektidele; adumata seda, kuidas maailmatervik oli tegelikult põimunud.

„Quatelet ei rääkinud inimese kui liigi keskmisest. Ta rääkis rahva või riigi iseloomujoontest, kui rassilisest tüübist. Kui varem mõeldi inimesest tema kultuuri või geograafia või keele või valitsejate või religiooni tingimustes, siis Quatelet tõi kasutusele uue kujutluse objektiivselt mõõdetavast inimesest. Rassi hakkavad iseloomustama selle füüsiliste ja moraalsete omaduste mõõtmised, mis on koondatud kokku rassi esindava keskmise inimese kujus“.¹⁰⁰ Eelispositsiooni saavutas ehk normaalsuse malliks või etaloniks kujunes seejuures muidugi valge meessoost eurooplane, see „tsiviliseerituse“ ja „teaduslikkuse“ musterkuju, kes oli maailma keerukusest kõik need uued ratsionaalsed seadused suutnud avastada. Erakordsete tagajärgedega oli ka Quatelet’ teine, akadeemilist laadi lüke – 1844. aastal moondab ta tundmatute füüsiliste suuruste mõõtmisteooria, milles leidsid omad tõenäolised vead [*probable error*], ümber populatsioonide ideaalsete ja abstraktsete omaduste mõõtmisteooriaks; nõ „tegelikeks suurusteks, mis alluvad formaalsetele tehnikatele“.¹⁰¹ Sedakaudu muudeti laiaulatuslikke regulaarsusi kirjeldavad statistilised seadused nüüd juba looduse ja ühiskonna seadusteks, mis tegelesid „aluseks

¹⁰⁰ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 107.

¹⁰¹ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 108.

olevate tõdede ja põhjustega¹⁰². Quateleti rajal kulgev kontseptsioon esitab normaalsust kui seda, mis on „õige“ ja „hea“; sellele põhjale rajab psühhomeetria ning eugeenika arendaja Galton hiljem juurde normaalsuse kui „keskpärasuse“ arusaama.

Kui „keskmine inimene“ ja tema omadused said tuvastatud ning loodusesse ja ühiskonda kirjutati sisse uued seadused, oli eugeenika vaid samm kaugusel – kasutades ära nõnda väljaarendatud mõtteviisist tulenevat järeldust, et nüüd on võimalik „juurutada sotsiaalseid poliise, mis võivad avaldada survet ja muuta rassi [populatsiooni, rahva] keskmist kvaliteeti“.¹⁰³ Progress on ometigi korra loomine, normaalse seisundi analüüs¹⁰⁴, sõltumata sellest, et normaalsuse idee tuumas lasub üks fundamentaalne pinge – normaalne on niisiis ühelt poolt maailmas eksisteeriv mõõdetav keskmine; aga ühtaegu on normaalne kui mingi täiuslikkuse kuvand, mille poole oleme (peaksime olema) kõik võimalised arenema. Keskmise inimese mõiste võimaldas uut laadi teavet populatsioonide kohta, ent lõi samal ajal uue visiooni sellest, kuidas neid populatsioone saaks kontrollida.¹⁰⁵ „Utopilised mõtlejad on /.../ täielikult selle teadusliku mõtlemisviisi mõju all, mis end möödunud sajandil maksma pani. Nad taotleavad selle üldise ratsionaalse süsteemi lõpuleviimist – mitte mingilgi määral ei näe nad endis relvituks tehtud prohveteid, sest nad usuvad teaduslike tõestuste ühiskondlikku võimu ning, saintsimonismi puhul, ka võimuhaaramisse teaduse poolt,“ tõdeb Guy Debord.¹⁰⁶

2.3. Modernse mõtlemise radikaliseerumine

Moderniseerumisprotsessist ja progressiust tuleneva efektiivsuse, looduse mobiliseerimise ja ekspluateerimise, ühiskondade ja populatsioonide parendamise ning deviantsuse väljajuurimise või kontrollimisega paralleelselt kulgevad tahud viisid 20. sajandi alguseks imperialistliku Euroopa võimsale, ent ühtaegu pingelisele väljale. Idapoolse statistilise mõtteviisi ja preisiliku *bureaux* [statistikaamet, mille nimest tulebki mõiste bürokraatia] süvenev põimumine ja levik võimaldas samal ajal luua uusi mõtlemis-

¹⁰² ibid.

¹⁰³ ibid.

¹⁰⁴ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 168.

¹⁰⁵ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 108.

¹⁰⁶ G. Debord. *Vaatemänguühiskond*, lk 60-61.

ja kogemisviise; tööstuse areng ja kapitalistliku süsteemi ülevõtuga kaasnevale eksploateerimisele vastu astumine andis muuhulgas algtõuke sotsialismile – ja sealt edasiarendusena nii kommunismile kui ka vastureaktsioonilisele fašismile, natsionaal-sotsialismile. Kirjandusmaastikul toimuvad samal ajal mitmed omamoodi kongeniaalsed arengud liinidel romantism-realism-naturalism-sümbolism-modernism jne, kõigil neil on teatud paralleelid ja põimumised nii teaduslikus kui ka ühiskondlikus sfääris toimuvate muudatustega. Siinpuhul ei saa mõelda siiski jäikadest ja deterministlikest struktuuridest, vaid rohkem „päritud omaduste liinidest ja kultuurilistest radadest, mida mööda indiviidid, kes hülgevad üht laadi vaate või hoiaku, suunatakse ühe või teise piiratud hulga alternatiivide suunda“.¹⁰⁷

Analüüsides modernistliku kirjanduse arengut ja esinduskirjanikke (peamiselt Joyce'i, kuid ka T. S. Elioti, W. H. Audenit jt), kirjeldab ameerika kirjandusteadlane Robert Scholes, kuidas Euroopa kultuuriruum kui vahendav tegur ja võimaluste struktuur asetas moderniseerunud põlvkonna ette „rajad, mis olid juba ette organiseeritud väärtuste ja valikute aksioloogiliste või binaarsete struktuuridena“¹⁰⁸ – mis võib tunduda ja ongi veidi lihtsustav, aga kompleksse süsteemi kiireks mõistmiseks taaskord kasulik skeematisus. Semiootikast palju mõjutusi saanud Scholesi argument seisneb peamiselt selles, et meie harjumuspärane kultuuritunnetus sarnaneb palju keeletunnetusega, st „kultuur tuleb meieni nagu keel, alati juba organiseeritud teatud jõuliste binarismide tingimustes“¹⁰⁹ – ajastu- ja kultuurikogemus esitleb või isegi kehtestab indiviididele hulga binaarseid opositsioone, mida mööda väärtusi ja valikuid üritatakse mõjutada kulgema. Seda maailmamõtestamise piiritletust võime tajuda nt kirjeldatud normaalsuste ja deviantsuste juures, või Latouri esitatud erinevates näidetes, ent samuti modernismiperioodi Euroopa varajastel kümnenditel, kus „peamisi väärtushinnangulisi ja valikulisi opositsioone oli ühelt poolt sekulaarse ja materialistliku sotsialismi ning teisalt spirituaalse ja transtsendentaalse religiooni vahel. Ühe etteantud vastandi tagasilükkamine suunas indiviidi paratamatult teise aktsepteerimise poole,“¹¹⁰ vähemalt üldisuse ettekujutuses.

¹⁰⁷ R. Scholes. *Protocols of Reading*. New Haven: Yale University Press, 1989, lk 32.

¹⁰⁸ R. Scholes. *Protocols of Reading*, lk 31.

¹⁰⁹ *ibid.*

¹¹⁰ *ibid.*

Sajandialguse ühiskondliku ruumi ja kultuurimaastiku üks mõjusaimaid uusi alternatiive levivale rahvusvahelisele sotsialismile leidis oma ilme aga nähtuses, mida Scholes nimetab esteetiliselt organiseeritud sekulaarseks religiooniks¹¹¹ – fašismis (või selle motiive integreerivas natsionaalsotsialismis). „Fašism on äärmuslik katse kaitsta kodanlikku majandust, mida ähvardasid kriis ja proletaarne õõnestustöö, *püramisseisukord* kapitalistlikus ühiskonnas, mille abil püüdis see ühiskond pääseda ja end hädaabi korras ratsionaliseerida, lastes riigivõimul kõigis valdkondades tugevneda. /.../ Kuigi fašism asub kaitsma konservatiivseks muutunud kodanliku ideoloogia peamisi punkte (perekond, omand, moraal, rahvus), ühendades väikekodanlased ja kriisi pärast meeletud või sotsialistliku revolutsiooni jõuetuse pärast pettunud töötud, ta ise põhiolemuselt ideoloogiline ei ole. Ta esineb sellena, mis ta on: *müüt* oma vägivaldsel ülestõusnud kujul, mis nõuab arhailiste pseudoväärtsutega määratletud kogukonna osalust. Nendeks väärtusteks on rass, veri, pealik. Fašism on *tehniliselt varustatud arhaism*“.¹¹² Fašismi tehnilise apartuuri sekka sobis hästi sotsiaalsete statistikute loodud ühiskondlike ja individuaalsete arengute struktuur – väidetavalt ratsionaalne populatsioonide analüüs, mis andis ette kindlad ideaalid ja normid, mille poole pürgida ning mida kasutades üldse selgitada nt perekonna ja rahvuse kategooriaid. Ja seega ka moraali, mille mõtestamiseks eksisteeris nüüdseks juba „empiirilise moraaliteaduse“ valdkond. Paralleelselt kulges teine esteetiliselt organiseeritud sekulaarne religioon – kõrgmodernistlik kunst. Rahuliku ja kaaluteleva Benedetto Croce mõttekäikude „...jälgedes hakkasid *uut ilmalikku religiooni* otsima noored literaadid, kes aga /.../ ei olnud sugugi sama rahulikud ja kaalutlevad“.¹¹³

Neile, kes olid rahvusvahelise sotsialismi illusioonides pettunud [*disillusioned*], avanesid niisiis kaks rada – fašism või modernism.¹¹⁴ Scholes mainib näitena muuhulgas Benito Mussolinit, kelle väljatoomine pole ometigi juhuslik – kui hiljem on fašismi mõistesse lisandunud tähendusvarjundeid, siis algupärane fašism ilmus nimelt Itaalias, kus selle „...põhjenduseks kujunes just modernsuse mõtestamine ja selle probleemidele *oma* lahenduste pakkumine“.¹¹⁵ Mihkel Kaevats kirjutab viidatud artiklis nn Firenze avangardi

¹¹¹ *ibid.*

¹¹² G. Debord. Vaatemänguühiskond, lk 84-85.

¹¹³ M. Kaevats. Miks leiutada fašisme? – Vikerraar nr 10-11, 2015, lk 87.

¹¹⁴ R. Scholes. Protocols of Reading, lk 31.

¹¹⁵ M. Kaevats. Miks leiutada fašisme? lk 86.

seltskonnast sajandialguse spetsiifilises konfliktises, klassivõitlusest teravdatud ja tehnoloogilisest arengutest mõjutatud ühiskonnas, mille mõjusfääris löid nad oma traditsiooni ja modernsuse vahel pingestatud programmi. „Kui rahvuslased olid enamasti liiga tagurlikud, et mõtestada modernsust, siis näiteks futuristid olid selleks liiga radikaalsed. Firenze avangardistid seisis ajutiste eranditega futurustliku vaate vastu, et traditsiooniline Itaalia kultuur on takistuseks uue Itaalia kultuuri loomisel, ning arvasid pigem, et traditsiooni saab vaadelda kui kultuuriliste ja poliitiliste elementide ladu, millest moderniseerimiseks asju laenata“.¹¹⁶

Scholes kirjeldab ajastu üldlevinud narratiivi kulgemist nõnda: paljud andekad 19. sajandi lõpu Euroopa noored olid võlutud rahvusvahelise haardega idealistliku sotsialismi püüetest, kuhu lisandus sümpaatia töölisklassi vastu, mis lisaks põimus jõulise vastumeelsusega väikekodanluse ning selle institutsioonide suhtes. Ent mida rohkem näis, et sotsialistliku programmi läbiviimine on erakordselt keeruline (või lausa võimatu), seda rohkem kaldusid nende noorte eesmärgid kõrvale autoritaarsemate ja totaliseerivate lahendusteni. Mõned pöördusid pigem esteetilisuse poole, ning kunstnikust kui loojast sai ülim, suveräänne kujud/figuur, absoluutne omaenda maailmas ja ilma ühegi spetsiifilise sotsiaalse vastutusega. Teised andekad noored, vahel samuti kirjanduslike mõtisklustega, pöördusid aga autoritaarsemate poliitiliste vormide rajale: natsionalismi, fašismi või autoritaarse „sotsialismini riigis“, mida tunneme stalinismina.¹¹⁷ Komplementaarselt kõlab Kaevats: „Sajandialguse noorte kultuuritegelaste suurimaks probleemiks oli ja intellektuaalse rännaku alguspunktiks oli modernse aja „jumala surmast“ jäänud vaimutühjus, ühtsustunde ja usu puudumine. Võib öelda, et 20. sajandi alguses valitses üsna totaalne väärtuste ja ühiskondliku mõtte kriis. Puuduvale usule hakati asendust otsima ning selle mitteleidmine ei olnud kirjutajate jaoks võimalus“.¹¹⁸ Scholesi ja Kaevatsi iva on niisiis selles, et teatud pettumus ja illusioonide purunemine tõukas paljud talendid autoritaarsemate lahendusteni, seda kas kunstis, religioonis või poliitikas,¹¹⁹ ka teadustes. Seejuures pole üllatav, et hilisem postmodernne „autori surma“ teooria, sattudes vastamisi

¹¹⁶ W.L. Adamson. Fascism and Culture. Avant-Gardes and Secular Religion in the Italian Case. – Journal of Contemporary History, 1989, vol 24, nr 3, lk 420. [ref: M. Kaevats. Miks leiutada fašisme? lk 86.]

¹¹⁷ R. Scholes. Protocols of Reading, lk 29.

¹¹⁸ M. Kaevats. Miks leiutada fašisme? lk 87.

¹¹⁹ R. Scholes. Protocols of Reading, lk 29.

suveräänseks-totalitaarseks kujunenud modernistliku kirjandusega, pööras autori ja lugeja hierarhiseerituse lihtsalt ümber ja asus seeläbi radikaalsele, mõnes mõttes sarnaselt totalitaarsele vastukäigule. Mõtteviis jäi samaks, ainult lähenemisenurk tõsteti ümber.

Pettumus varasemates st etteantud maailma struktureerimise parameetrites andis võimaluse uuteks, modernistlikeks ettevõtmisteks kõikvõimalikes valdkondades; ja selle pettumuse ületamist ja ümberkanaliseerimist võimendas nt uute teaduslike saavutuste, ühiskondlikeks seaduspärasusteks muudetud statistiliste andmete ning progressiuse läbipõimunud võrgustik. Euroopa idapoolses, Herderist mõjutatud kollektivistlikus, holistlikus, konservatiivses kultuuriruumis aset leidnud statistilise-bürookraatliku mõtlemise transformatsioonide keskel kujunes toosama preisilik *bureaux* mudel, mis aegamisi kasvas kõigi kohalike valitsusharude peamiseks ressursiks ja vahendiks. Hackingi sõnul eeldab selline institutsioon, et on olemas erilist tüüpi teadmine, ja uut tüüpi oskus – võime koguda, organiseerida ja seedida numbrilist-arvulist teavet ükskõik millise teema kohta. Too oskus esitleb end seejuures parteide vahel neutraalsena, väärtustest iseseisvana, objektiivsena¹²⁰ ja viib välja uut laadi bürokraadini, kes täidab uut laadi ülesannet: poliitilist-aritmeetilist informatsiooni-töötlemist.¹²¹ Novalist tsideerides tõdeb Guy Debord: „Kirjutised on riigivõimu mõtted, arhiivid selle mälu“.¹²² Bürookraatiast ja sellega kaasnenud arhiveerimisvajadusest saavad kaks põhimist modernismi käigushoidvat organiseerimisprintsipi; nende peaaegu nähtamatu laienemine hakkab hõivama ja suunama terveid riigiparatuure, sh neid, milles sotsialistlike ideede radikaalsed edasiarendused jõuavad totalitaarsete võimustruktuurideni. Ühtaegu võimaldab modernse Konstitutsiooni konstrueeritud arhiveeriv informatsioonitalletamine ja –kontrollimine kujundada ümber viise, kuidas aega ja mäletamist tunnetada ning kirjeldada. Ajamöödumise tunnetus teiseneb ja kujundab ümber viise, kuidas historiograafia saab toimida.

Antroploogia võib siinpuhul meelde tuletada, „...et aja möödumist võib tõlgendada mitmel viisil: kas tsükli või allakäiguna, kas languse või muutlikkusena, kas naasmise või pideva olevikuna. /.../ Modernsete iseärasuseks on mõista mööduvat aega sellisena, nagu kaotaks see enda järel tõepoolest mineviku. /.../ Nad ei tundnud, et oleksid eemaldunud keskajast teatud hulga sajandite võrra, vaid et on sellest lahutatud koperniklike

¹²⁰ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 29.

¹²¹ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 31.

¹²² G. Debord. *Vaatemänguühiskond*, lk 105.

revolutsioonidega, epistemoloogiliste lõigetega ja episteemiliste katkestustega, mis on niivõrd radikaalsed, et ei jäta minevikust alles mitte midagi – et mitte midagi ei tohigi alles jääda. /.../ Kuna kõik see, mis möödub, kõrvaldatakse igaveseks, jääb modernsetele tõepoolest mulje ajast kui pöördumatust noolest, kapitaliseerumisest ja progressist“.¹²³ Totalitaarne bürokraatlik ühiskond (siinpuhul nt Nõukogude Liit või Hitleri Saksamaa), mis modernsete nähtuste arendusena elab katkestatud ajas ning kontrollib arhiivide kaudu mäletamise võimalusi, muutub üheks neist, mis „...elab igaveses olevikus, milles kõik varem juhtunu eksisteerib politseilikule kontrollile ligipääsetava ruumina puhtalt selle ühiskonna jaoks“.¹²⁴ Selles punktis ilmneb modernsuse ja selle võimalusi täideviiva postmodernsuse intrigeeriv üheaegne kohalolu ja vastastikune mõjuväli. Frederic Jamesoni refereerides ja tsiteerides toob kirjandusteadlane Epp Annus välja postmodernismi kaks olulist tunnust: reaalsuse transformatsioon kujutlusteks või /.../ simulaakrumeiks ja aja killustumise lakkamatute olevike jadaks.¹²⁵ Kui Läänelikke hiliskapitalistlikke ühiskondi iseloomustab Jamesoni järgi selline ajalootunde kadumine ja võimetus hoida alal omaenese minevikku¹²⁶, siis Annus nendib, et selline „ajaloo tühjendamine oli ka nõukogude ideoloogia suurimaid jõupingutusi,“¹²⁷ mille kaudu hakati ka „Nõukogude korda tajuma kui igavest kohalolu, väljapääsmatut olevikusolu“.¹²⁸ Minevikuga totaalse manipuleerimise võimalused said avatuks ja nt Stalini kaudu, kes asus varjatult võrdsustamise nimel kapitali akumulatsiooniga tegeleva bürokraatliku süsteemi esinduslikuks figuuriks, nähtub „võimuloleva vale ainus praktiline tõde – milleks on võime määrata vaieldamatult kindlaks tõe ja vale igavesti ümbernihutatav piir“.¹²⁹ Manipuleerida saab seejuures „...mitte ainult tähenduste, vaid ka faktidega“.

Taoline võimekus kustutada ja manipuleerida ei iseloomusta muidugi ainult totalitaarseid vorme; Sebaldi romaanis „Austerlitz“ tunneb nimategelane põlgust prantsuse rahvusraamatukogu (*Bibliothèque nationale de France*) vastu – üheks põhjuseks võib olla ajaloolise kihistumise tunnetamine. Austerlitz nimelise rongijaama ja Pont de Tolbiaci

¹²³ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 114-115.

¹²⁴ G. Debord. Vaatemänguühiskond, lk 83.

¹²⁵ E. Annus. Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo, lk 774.

¹²⁶ F. Jameson. Postmodernism ja tarbimisühiskond. – Vikerraar nr 1-2, 1997, lk 141.

¹²⁷ E. Annus. Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo, lk 774.

¹²⁸ *ibid.*

¹²⁹ G. Debord. Vaatemänguühiskond, lk 83.

vahelisele tühermaale ehitatud raamatukogu paikneb nimelt kohas, kus maailmasõja lõpuaastatel asus laiaulatuslik ladudevõrgustik, milles hoiti Pariisis mõrvatud juutide vara. „Võib-olla platsi selline kihistumine, ühe ajastu peaaegu täielik kaotamine teise poolt, mis on ühtaegu nii brutaalne kui melanhoolne, aitab kaasa meie mäletamisvõime järkjärgulisele lahustumisele [*progressive dissolution*] ja institutsiooni, mida kunagi ülistati kui *toute la mémoire du monde* (terve maailma mälu) säilitajat, kokkuvarisemisele“.¹³⁰ On irooniline, kuidas mälu ja mäletamise teenistusse rakendatud riiklik arhiiv asub varjama midagi kollektiivsele kognitsioonile sobimatut. Krossi romaani „Tabamatus“ peategelane Alo (Looring) on aga sunnitud oma Vilmsi teemalise dokumendarhiivi riigivõimude eest põgenedes ühe maja pööningule ära peitma, seda sealt eales enam kätte saamata. Kogu romaani vältel üritab ta meelde tuletada-mäletada ning jutustada Vilmsi elukäigu lugu, mäletamisest ja narrativiseerimisest saab tema relv, et kuidagimoodi astuda vastu rõhuvale režiimile. Kross rakendab arhiivi kauguse ja sellega kaasneva „tõendusmaterjali“ tingliku puudumise üsna osavalt omaenda tõe, tähenduste ja faktide võrgustiku edastamise teenistusse; jutustaja Looring on seejuures peaaegu üliinimlikult hea mäluaga (mis paistab olevat ka Sebaldi jutustajale tihtilugu omane), suutes kadunud dokumente ja neis leiduvaid tunnistusi, dialooge jm kirjeldusi praktiliselt sõna-sõnaliselt ette kanda.

„Tabamatuse“ üks markantseim, intgireerivamalt kriitiline tekstiosa on väidetava leitnanti Peter Matzi 13-leheküljeline „tihedas masinakirjas“ käsikiri, tema seletus Vilmsi matmispäiga otsimisretke kohta, mis tuuakse lugeja ette peatükkides 23-25. Käsikirja koostamisel on Kross kasutanud talle võimaldatud allikmaterjale, artikleid, dokumente, analüüse (ja ametlikku aktsepteeritud versiooni), kuid ka ajaloolase Seppo Zetterbergiga koostöö käigus välja tulnud mõtteid ja materjale. See tekstiväline arhiivmaterjalide kogum viiakse romaani siseilmas aga mäletamisvõime probleemide ja mitmekordse vahendatuse hämaralale. Loo struktuuris vahelduvad käsikirja otsesed tsiteeringud nii jutustaja Matzi kui ka ümberjutustaja Looringu kirjelduste ja kommentaaridega. „Kuulan teda ja olen talle tänulik, et ta värskendab mu mälus oma kirjatükki, millele ma ei pääse ju praegu juurde,“¹³¹ kirjeldab olukorda Looring, kes paikneb nende peatükkide jutustamise (kellele ta üldse jutustab?) ajal vangistuses. Ta meenutab seda esialgset jutustushetke, mis on aga

¹³⁰ C. Jacobs. Sebald's Vision, lk 138.

¹³¹ J. Kross. Tabamatus, lk 207.

raskesti tabatav ja häiritud: „Diivani serval /.../ istub mustas tsiviilülikonnas /.../ leitnant Mats või Matz, /.../ ja loeb mulle käsikirja ette. Ma kuulen, kuidas ta loeb ja ise oma teksti kommenteerib, väärikalt, rõhutatult, ja mõnede hääldusvigadega...“¹³² ning „Leitnant ja kaevanduseomanik jätkab oma seletust umbes nii (kusjuures mu mälu ei tee tema seletust kindlasti pentsikumaks, kui see oli, vaid pigem teeb unustuse ebatäpsus midagi hallimaks)“.¹³³ Looringu jutustusega kaasneb paratamatult tema usaldusväärseuse küsimus – küsitavus vangistatu psühholoogilises seisundis. Ta on väsinud, närvis, pinges, keskendumisraskustega, korduvalt ei mäleta ta oma mitmetesse panipaikadesse peidetud dokumentide asukohti. Samal ajal rõhutatakse pidevalt tema adekvaatsust, kuigi seda rõhutab tavaliselt jutustaja ise, ent kuidas suudaks lugeja seda kontrollida?

On võimalik, et Kross ironiseerib veidi ka enda kirjutamisprotsessi, allikates tuhnimise ja kirjutamise kui akti üle, kuid peamiselt õõnestatakse selle käsikirja/dokumendi kaudu Vilmsi saatuse ametlikku versiooni. Romaani kontekstis loob pingestava paradoksi ennekõike tõik, et Looringu põhilised etteheited leitnant Matzi käsikirjale lähtuvad iroonilisel (ja metatasandilisel) kombel sellest, kuidas leitnandi kaunisõnalise teose juures on üheks suurimaks probleemiks kirjelduse *liigne fiktsionaalsus*. Nõnda satume olukorda, kus fiktsionaalsusele pretendeeriv ilukirjanduslik teos („Tabamatus“) kritiseerib/süüdistab omaenda struktuuri hõlmatud teksti liigeses fiktsionaalsuses. Etteheiteid tekstile esineb mitmeid. Näiteks rõhutatakse nimede väljajätmist käsikirjast, mis Looringule tekitab ebausaldusväärse maigu, kuna temale kui ajaloo uurijale tähendab see verifitseeritavuse puudumist. Pidevalt korratakse kronoloogilist mittekattuvust – leitnandi jutustuses on probleeme aja kulgemise jälgimisega (täpsemalt: aeg paistab liikuvat liiga tihendatult, liiga hüplikult; vastavalt sündmuste narratiivsele pingestamisele). Küsitavusi ilmneb ka ühe dokumentaalsuse illusiooni loomiseks efektiivse eseme tõttu: Looringu (peidetud) materjalide seas leiduvat Vilmsi mahalaskmisfoto, mida jutustaja oma vangikongis meenutab. Selle ülesvõtte kirjelduse retoorika on vihjav: pildil on „äärmisel juhul, võib-olla“ äratuntav Vilmsi kaaslane Jürgens, „nii et pole kahtlust, *kui* Jürgens identifitseerub selgesti äratuntavalt, ja tema *kaudu* kogu mahalaskjate ees seisev nelik, *siis* on Jürgensi

¹³² ibid.

¹³³ J. Kross. Tabamatus, lk 219.

naaber tingimata Vilms [minu rõhutused]¹³⁴. Lisatakse: võib *kujutleda* mitmeid detaile sellest stseenist, potentsiaalse-Vilmsi pea asendit „vaatamas üle mahalaskjate peade“, vilistamist Jürgensi poolt jmt. Matzi-narratiivi välise kommentaarina tuuakse välja aga tõik, et kui Looring kord ametlikke dokumente üle kontrollis, ei leidunud foto annetanud major Juelit kusagilt Soome ohvitseride nimestikust.

Väljatoodud ebakõlade kõrval on põhiline etteheide teksti usutavusele siiski lähtuv ilukirjanduslikkusest: „Kuid Vilmsi haua oli tabamatu major näidanud leitnant Matzile vaieldamatult kätte. Olgu peale, et leitnant pani haua avamisega seoses minu jaoks kirja terve kriminaalnovelli¹³⁵ või „Nii et kaevanduseomaniku fantaasia hakkab siin juba tõtt [sic!] kriminaalnovelliks vormima“.¹³⁶ Leitnandi ebausaldusväarsuse toonitamiseks toob Kross mängu terve poeetilise arsenal: ilmselgematena iroonilise tooniga epiteetid-kirjeldused-omadussõnad, nt „mustasilmaline võluleitnant“¹³⁷ või „kuna ta juba kord oli keerukate asjade selgitamise rahvusvaheline spetsialist“¹³⁸, teisalt aga pikemad retoorilised haagid: „Ja kui ma nüüd leitnandi jutul oma mälus värskeneda lasen, kahetsen taas, et ma ei saanud ega saa järele uurida, kas leitnandi kirjeldatud piinamisviis on kunagi tõesti meie ajas ja ruumis kasutusel olnud või oli see inkvisitsiooni ajaloost või Edgar Allan Poe’lt maha loetud või oli see leitnandi isiklik leiutus“.¹³⁹ Ühelt poolt tuuakse esile mitmetasandiline vihje võimalikule fiktsionaalsusele, teisalt aga kahetsetakse kontrollimisvõimekuse puudumist – kusjuures toonitaksin lausekonstruktsioonis väidete järjekorda, põgus kahetsus on alguses, „süüdistused“ aga, kumuleeruvalt, lõpus. Seega, provotseerivaid väiteid esitatakse, kuigi ilma tõestuseta. Need heidetakse lugejate silme ette liigse ilukirjanduslikkuse ja Krossi/Looringu esitatud tõenäolisemate alternatiivide kontrastis-konfliktis.

Arhiivi näiline usaldusväarsus mäletajana ja selles sisalduv dokument muudetakse isegi oma puudumises, ent just potentsiaalses olemasolus, tõendusmaterjaliks. Juhani Salokannel kommenteerib leitnant Matzi tunnistust, selle ebausaldusväarsust ning võltsingumaiku, et „see põrmustab nimetatud dokumendi, aga mitte dokumendi ideed. Vastupidi,

¹³⁴ J. Kross. Tabamatus, lk 212.

¹³⁵ J. Kross. Tabamatus, lk 218.

¹³⁶ J. Kross. Tabamatus, lk 220.

¹³⁷ J. Kross. Tabamatus, lk 211.

¹³⁸ J. Kross. Tabamatus, lk 216.

¹³⁹ J. Kross. Tabamatus, lk 211.

valedokument otsekui karjaks, et õiged dokumendid on olemas ja et dokumendil on ilukirjanduslikus fiktsioonis oma koht ja iseloom¹⁴⁰. Realismi üks tavatähenduslik aspekt seondub „autentsusega“, mille põhistavaks teguriks on nimelt dokumentaalsus – bürokraatliku arhiivi-süsteemi tõttu hakkab dokument aga seonduma normiga, mis võimaldab (kui laenata Jaak Tombergi mõttekäiku krimisarjade kohta) kogejatunnetuses „fetišeerida Tõendusmaterjali kui Tõe allikat“¹⁴¹. Selles tautoloogilises ringis on dokument tõendusmaterjaliks, kuna ta asub arhiivis; ja ta asub arhiivis, kuna on autentne-dokumentaalne tõendusmaterjal.

2.4. Modernsusega suhestuva kirjanduse pingeväli

Modernse projekti illusioon purunes teadupärast hirmsate tagajärgedega, tuues kaasa vahel üsnagi radikaalse ja halvava pettumuslaine ning 20. sajandit iseloomustava segaduse. Võimaluse sai nõ postmodernne (ja ka postmodernistliku loomepraktika) vastureaktsioon: fragmentaarne, eklektiline, võimuparanoiline, irooniline, skeptitsistlik, sügavusmõõdmeta, suuri narratiive õñnestav, tsentraliseeritud normatiivsusi ümber tõlgendav jne kriitika. See on modernsuse läbikukkumisest jõustatud kriitika, mis siiski ei ole suuteline astuma väljapoole modernsuse enda pakutud mõtestamisvorme ja sõnavara, vaid usub ikka modernsuse poolt pakutusse – täideviidud modernsus, mis kritiseerib ja õñnestab end omaenda sõnadega.¹⁴² „Postmodernism on modernsuse vastuolulisuse sümptom, kuid ta ei suuda sellele panna diagnoosi, kuna ta jagab sellega Konstitutsiooni – arvates teadused ja tehnoloogiad inimlikkuse sfäärist välja –, ent ei jaga enam seda, mis modernsetel jõu ja hiilguse tõi: kvaasiobjektide vohamist ja inimeste ning mitteinimeste vaheastmete paljunemist“¹⁴³. Modernse Konstitutsiooni loodud haigutav tühik (kuristik, lõhe) kasvas aina suuremaks, äärmused distantseerusid (nagu võib näha Latouri skeemilt) juba hüper-ühismõõdututeks, seda vaatamata „diskursuse“ kui lõhet ületada ja katta üritava aparatuuri parimatele üritustele. Selles pole samas midagi üllatavat, kui laenata siinpuhul Pierre Bourdieu sõnu: „Filosoofiale ning intellektuaalide lausungitele üüratu ja vahetu efektsuse

¹⁴⁰ J. Salokannel. Tabamatus, lk 357.

¹⁴¹ J. Tomberg. „Vörgustiku“ utoopiline realism, lk 99, 107.

¹⁴² B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 98-103.

¹⁴³ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 223.

omistamise edevus tundub mulle *par excellence* näide sellest, mida Schopenhauer nimetas 'pedantseks komöödiaks' [*pedantic comedy*],¹⁴⁴ kirjutab ta teoses „Pascalian Meditations“ ning jätkab: „Kui leidub midagi, mis meie 'modernsetel' või 'postmodernsetel' filosoofidel ühist, peale konfliktide, mis neid lahutavad, on see keele jõu ülemäärane usaldamine. See on lektori tüüpiline illusioon, kes peab akadeemilist kommentaari poliitiliseks aktiks või teksti-kriitikat vastupanu-saavutuseks, ja kes kogeb revolutsioone sõnade korras sama radikaalsena kui revolutsioone asjade korras.“¹⁴⁵ Iroonilise laenguga puhtkriitiline ja sõna fetišeeriv dekonstruktsiooni-diskursus muutub väga paeluvaks, kuna „võimaldab teisaldada poliitilise aktivismi tekstuaalsesse maailma, kus anarhia saab muutuda *establishmentiks*, ilma, et ähvardaks poliitilise või majandusliku võimu tegelikke istekohti. Poliitilise radikalismi võib nõnda kurnata välja või sublimeerida tekstuaalsesse radikalismi, mis võib nüüd rõõmsalt oma ebageeldivast tegelikkusest eraldatuse [*disconnection*] üle teoretiseerida“.¹⁴⁶

Filosoofia nimel filosoofide endi peal taolist sümboolset vägivalda kasutavate mõtlejate vastu on Bourdieu üritanud korduvalt võidelda; eriti nendega, kes on haaranud ironia, pastišši ja paroodia vägivalda neutraliseerivad relvad enda kätte. Modernsed ja postmodernsed kõigis oma erinevustes ja vastuseisudes ei kahtle, et keel on ikka see totaalselt unikaalne ja eriline asi, millest tuleb justkui lõputult kõneleda, mille üle lärmi lüüa – Bourdieu heidabki ette, et mõnd nähtust niivõrd suureks kuulutades kaotame võime mõista praktikat, igapäevast nõ mõttes mitte-kohalolevat tegevust. Komplementaarsete mõttekäikudega esineb Latour, et taolise suurustamise tõttu ei suudeta enam näha ega mõista asju, loomi või muud nõ mitte-inimlikku, mis kõik eksisteerivad konkreetse ja võrdväärse reaalsusena siin maailmas. Postmodernism (mida vahel nimetatakse ka hilismodernismiks või täismodernismiks) satub lõppeks hädaolukorda nimelt seetõttu, et oma kriitilises heitumuses on ta siiski tõepoolest mitmete modernse Konstitutsiooni avalduste 'täideviimine', seeläbi tegeleb modernsete suhtumiste paratamatu taastootmisega, mis algsele ängistavale positsioonile ainult lisa genereerivad. Ta hakkabki niimoodi tunduma väljapääsmatuna, ääretu-otsatu-piiritu. „Postmodernsed säilitavad modernse raamistiku, kuid hajutavad elemendid, mida moderniseerijad korralikult ühte

¹⁴⁴ P. Bourdieu. *Pascalian Meditations*. Stanford: Stanford University Press, 2000, lk 2.

¹⁴⁵ *ibid.*

¹⁴⁶ R. Scholes. *Protocols of Reading*, lk 65.

punkti kõitsid. Selle hajutamise koha pealt on postmodernsetel õigus – iga kaasaegne hulk on polütemporaalne –, kuid nad eksivad, säilitades modernse raamistiku ja uskudes endiselt pideva uudsuse vajadusse, millele toetus modernism¹⁴⁷.

Võitluslikkuse metafoor tundub siinpuhul tõepoolest kõnekas, kuna postmodernistlikule agendale on see suuresti iseomane. Eraldavalt hierarhiseerivale modernsusele vastu astuv postmodernsus jaksab need eraldatud ja hierarhiad tavaliselt vaid ümber pöörata või parimal juhul huumorivõtmes tühistada-tasalülitada, kuid neid sisuliselt ja produktiivselt enamjaolt ületamata. Selleks puhuks jõuab süstemaatilise ja konstruktiivsena appi Latouri (ja mõnede teiste mõtlejate-kirjutajate) stiilis amodernsus/mittemodernsus alles 20. sajandi lõpukümnenditel, kui nii modernsete illusioonide lagunemise äng kui ka postmodernismi küünilisuse efektiivsus hakkab lahtuma ning demonstreerima enesele antud võimaluste piiratust. Ilukirjandus on lahutamatus ent dünaamilises seoses ümbritseva ühiskonna tunnetamisprotsessidega, neid vahel kinnitades ja süvendades, teisal aga vaidlustades ja alternatiive pakkudes. See ei tähenda, et ilukirjandus muudab ja transformeerib oma sõnadega maailma, ent ta esindab ja võimaldab reflekteerimist – ja mis eriti oluline, hõlmab selle refleksiooni alla ning laseb kõneleda nähtustel, mida muud paljud filosoofilised või teaduse valdkonnad oma modernistlikus mõttelaadis tihtipeale ei vaatle ega analüüsi, või teevad seda etteantud Konstitutsiooni raamidest piiratuna. Mõelgem kasvõi prantsuse *Nouveau Roman* (nn Uue Romaani) eksperimenteerimisele kirjelduse, pealispinna ja vormiga; nt Alain Robbe-Grillet, varajane Michel Butor, Georges Perec, Maurice Blanchot jne; või hoopis ökokriitilisemale kirjandussuunale, mis üritab tuua välja mitmekülgsemaid tahke organismide ja keskkondade suhetes. Uues Romaanis võib küll peituda osaline keelelisuse võimekuse kompamine ja isegi fetišeerimine, ent teemavalikud annavad vähemalt võimaluse nihendada sisseharjunud tõlgendusvorme.

Siinpuhul võiks siiski heita õhku paeluva hüpoteesi, et võib-olla on ilukirjandus üldise nähtusena olnud alati, kirjaniku fookusest sõltuvalt küll rohkem-või-vähem amodernne kirjutamisviis, mille ilmumist soodustab kirjanduse maailmaehituslik nõue ja potentsiaal – või on vähemalt tundlikum amodernse tunnetuse suhtes. Kirjandusteos peab pidevalt konstrueerima ja kehtestama oma sisemist fiktsionaalset maailma, mis nõuab paljude erinevate nähtuste nüansseeritumalt võrgustikulisi loomeakte. Fiktsioonist saab omamoodi

¹⁴⁷ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 123-124.

tehislik antropoloogiline tekst, mille enda fikseeriv kehtestamine sunnib mitmekülgsemale hõlmavale kirjeldamisele. Distantse amodernsest haaravusest hakkab ilmema peamiselt alles siis, kui fiktsioonimaailmas kehtestatu keskele tuuakse mingi eesmärk või agenda, kui tekst rakendatakse selgemalt mõne idee või sõnumi teenistusse.

Ilukirjandus ja kirjanikud on läbistatud ühiskonna-korralduslikest ja kognitiivse ruumi sätetest ning ilukirjanduse vastastikune seotus aja-, koha- ja mõttelooga annabki seejuures kultuuri-uurijatele võimaluse tabada arenguid ja muudatusi maailma struktureerimise korras. „Tekstuaalsuse mõiste tuletab meelde, et me ei tee midagi teistest isoleerituna. Oleme alati ühendatud, kokku punutud, tekstualiseeritud – ja seeläbi politiseeritud,“¹⁴⁸ kirjutab Robert Scholes, kes postmodernismi ja metafiktsiooni huvilisena annab keelelisusele tihti vahest taaskord üleliigselt määrava kaalu, ent Lääne inimese sotsiaalkirjanduslikuna tajutud olekut vaadeldes on sellest analüütilist kasu. Oleme niisiis ühiskonda haaratud, dünaamiliste protsesside ja elukeskkonna normide keskel – kirjanik avaliku ruumi tegutsejana ei saa eksisteerida isoleeritult, kuid see ei tähenda järjepidevat nõuet järgida, konstrueerida või põlistada vastava keskkonna kombeid, harjumusi, norme (isegi kui see võib viia tulemuseni, et lugeja ei suuda tekstiga igakülgset haakuda. Kross või Sebald ei kõneta läbivalt kõiki kõikjal; ja juhtub, kõik ei suuda ka mõistatust lahti haakida või nüansseeritud mõttetuumi haarata, ei ole võimelised mõistma ja mõtestama. Kodumaise näitena sobiks siia nt Sven Kivisildnik¹⁴⁹, ehkki niivõrd labase ja sisutühja kirjutise nimetamine arvustuseks solvaks ilmselt kõiki arvustajaid).

Romaan kui partikulaarne narratiivivorm on seotud kindlamate ideoloogiate ja teatud kultuuriliste praktikatega – ehkki „...selline seos kirjandusliku vormi ja kultuurilise või ideoloogilise struktuuri vahel ei ole kirjeldatav tingimustes, milles üks sfäär viib kausaalselt otseste mõjutusteni teises. Ükski ideoloogia ei suuda genereerida väärtuste perfektset ülekannet,“ ütleb Scholes¹⁵⁰, viidates küll sellele, et teatud traditsioonid-normid-praktikat (matriits) on ennetavalt-etteantult juba moodustunud, viies romaani mingi määral selle matriitsi konkreetsema kehastamiseni [*embodiment*] – mitte kui eetiliste koodide kandja, vaid tehes konkreetsemaks (ja nähtavaks) pingeid hetkel relevantsete nähtuste vahel. „Romaan eeldab, et teadvus [*consciousness*] on defineeritud muutlikkuse poolt ja et

¹⁴⁸ R. Scholes. *Protocols of Reading*, lk 154.

¹⁴⁹ S. Kivisildnik. Üks tühine ja kasutu raamat. – Eesti Päevaleht/Arkaadia, 4.04.2003, lk 17.

¹⁵⁰ R. Scholes. *Protocols of Reading*, lk 138.

narratiivne tekst peaks üritama tabada nimelt seda teadvuse dimensiooni, mida kutsutakse südametunnistuseks“.¹⁵¹ Teisisõnu võiks öelda, et maailma tunnetamine mõnest korrastusmeetodist lähtuvalt suunab jõuliselt meetodi ülekandmist teksti genereerimisesse.

Romaani ja erinevate ühiskondlik-kultuuriliste fenomenide seotuse jälgimine viib Scholesi sinnani, et ta joonib paika selgemad paralleelid ja mõjuliinid demokraatlik-vabariiklike valitusvormide, kapitalistlike majandussüsteemide ja teatud spetsiifilist laadi kristluse – Protestantismi – vahele: „romaan kui protestantliku kapitalistliku demokraatia fiktsionaalne vorm“.¹⁵² Just siinpuhul ma tõdeks, et Scholes piirab oma tõlgendusivõimalusi, sest seda romaanižanri taustsüsteemi tervikut on võimalik (ja mõistlikum) seostada konkreetsemalt ja laiemalt Latouri kirjeldatud modernse Konstitutsiooniga ja selles kujundatud normide, koodide, konventsioonidega jne; mis tegelikult ometigi haarab Scholesi pakutud definitsiooni enda märkimisväärselt laiemas ja hõlmavamal raamistikul sisse.

Siiski tajub Scholes neid normatiivseid piire, kui ta vaatleb suurte 19. sajandi romaanide teatud iseloomujooni – raamat võib esineda normatiivsete funktsioonidega kui käitumuslike näidete tabel, kuhu saaks sobitada tegelikke inimesi (nimedega) ja hinnata neid vastavalt eetilistele väärtustele, mis on määratud romaani tegelastele. Nende tegelaste üle on seejuures ise kirjaniku või jutustaja poolt juba „kohut mõistetud“ ja neilegi määratud positiivsed või negatiivsed eetilised kaalud, vastavalt laiemas Protestantliku väärtuste-mustri tingimustes, mille poole kogu romaan niikuinii juba viitab.¹⁵³ Selle kaudu kirjutub sisse selgem hierarhiseeritus, etteantud eetiliste-kirjanduslike kategooriate ja väärtuste näol, mis tõepoolest iseloomustavad paljusid romaane, ulatumata seega amodernse lameontoloogilise platvormini, milles nähtused on tasapinnaliselt võrdsed ning laienevad võrgustikuna. Kuna Konstitutsiooni järgi mõtlema harjunud ühiskondlik tervik (enamuses, ehkki mitte kunagi absoluutselt kõik) kipub reageerima vastavates terminites, vastavate etteantud mõttestruktuuride järgi, avalduvad potentsiaalsed etteheited ja lugejahinnangutes või kriitikas.

¹⁵¹ R. Scholes. *Protocols of Reading*, lk 139.

¹⁵² R. Scholes. *Protocols of Reading*, lk 137-138.

¹⁵³ R. Scholes. *Protocols of Reading*, lk 139.

Üht sellist retseptiooni-konflikti analüüsibki nt Gerard Genette oma artiklis „Tõenäolisus ja motivatsioon“¹⁵⁴, vaadeldes 17. sajandil toimunud „kaht suurt protsessi tõenäolisuse üle“, jälgides viise, kuidas kaasaegse lugeja hukkamõistev reaktsioon oli seotud kirjandustegelaste „ebatõenäolise“ käitumise ning sellest lähtuva ebausutavusega. Ehkki Genette'i vaadeldud hetkel kehtis pigem Valgustuse „inimloomus“ paar sajandit hiljem välja arendatud „normaalse inimese“ asemel, on tema analüütilist arsenalit võimalik üle kanda ja laiendada väljapoole artikli peamist moraali-käitumisreeglite-kombepuhtuse tasandit. Uue ajastu normatiivsus allub sarnastele printsiipidele ehitatud analüüsile. Aluseks pole enam kombelise käitumise reeglistlik, vaid mitmesugused erinevad reeglid ja normid: nt moderniseerumisprotsessiga kaasnenud nihked normaalsuse mõistes, normaalne inimene kui nähtus; ajalootead(v)us ja ajalookirjutus, fiktsionaalse narratiivi ootushorisonid, žanrireeglite nõuded (või postmodernistlikkusele omane lammutamine) jmt.

Loomuse asemele arenevad Hackingu kirjeldatud statistilised tõenäosused ja seadused kui uued viisid, kuidas peaks ilmne inimese „normaalne“ käitumine (või nende deviantsus), kuidas on kõige tõenäolisem asjade kord, sündmuste võimalikkuse tõenäolisus jne. Üks viimane valgustusajastu stiilis „moraaliteaduste“ raamat aastast 1843, mille autoriks oli A. A. Cournot, keskendus juhusele [*chance*] ja tõenäosusele [*probability*]. Cournot (ja nt ka matemaatik-statistik Siméon Denis Poisson) kasutavad prantsuskeelseid mõisteid *chance* ja *probabilité*, et märkida ära kaht erinevat asja, kaht erinevat nähtust. Juhus märgib mingi sündmuse objektiivset omadust, hõlpsust, mil määral sündmus võib toimuda. Tõenäosus seondub mõistega usutavus-usaldusväärsus [*credibility*], või põhjendatava uskumuse määraga [*degree of reasonable belief*]. *Probabilité* esineb seega ennemini subjektiivse tõdemusena, olles suhteline meie teadmiste või ignorantsuse määraga.¹⁵⁵ Sellesse tähendusmõistete rägastikku siseneb samuti Genette'i kasutatav *vraisemblance* [ingl. k. *verisimilitude*]. Kõik tõenäolise-tõenäose-tõepärase mõisted on ka eestikeeli väga keerukas ja problemaatilises olukorras, ent neid kattuvusi tasub meeles hoida, et mõista, kuidas realistlikkusele pretendeerivad ilukirjanduslikud, eriti ajalookirjandusega seotud tekstid üritavad tõepoolest tihti olla „tõe nägu“.

¹⁵⁴ G. Genette. Tõenäolisus ja motivatsioon, lk 179-199. [orig. *Vraisemblance et Motivation*. – Figures II. Paris, Éditions du Seuil, 1969, lk 71-99.]

¹⁵⁵ I. Hacking. *The Taming of Chance*, lk 96.

Eri valdkondades kehtivad erinevad, ehkki vahel osaliselt kattuvad normid, konventsioonid ja kombed, nt ajaloolisust puudutavat ilukirjandust analüüsidest tuleb tagaplaanil hoida ajalooteaduse viisi struktureerida omaenda teadmisi ja mõistmisakte: „Pragmatiliselt mõistetud distsiplinaarne objektiivsus tugineb distsiplinaarse konsensusse ideele – ta võtab oma objektiivsusstandardiks konkreetse distsipliinis kehtiva konsensusse“.¹⁵⁶ Ajalooteadus on loonud süsteemi, kuidas võimalikult pädevalt ajaloolist informatsiooni analüüsida, kinnitada ja usutavaks muuta – sel on selged normid ja nõudmised, et konstrueerida kõige täpsem ja tõendatavam „tõenäolisus“, kuid ka omad probleemid ning vastuolud, mis tulenevad moderniseerumisprotsessiga kaasnenud mõtteviiside harjumuspärasuse mõjust. Latouri kirjeldatud modernse Konstitutsiooni erinevad toimeüksused kehtestavad need viisid, kuidas maailma (ajalugu) „normaalselt“ kirjeldatakse, mõistetakse ja struktureeritakse. Genette'i artiklis kirjeldatud lugejate reaktsioon ebatõenäolisele ja seetõttu ebausutavale käitumisele kirjanduses töötab näitena distsiplineerivast, „normaalsust“ taastootvast suhtumisest – ilukirjanduslik (olgu siin puhul siis tegelaskujude ja nende käitumise puhul ilmnev) devianssus tuleb justkui tasalülitada.

2.5. Postmodernne ja amodernne trajektoor

Mõrad modernses Konstitutsioonis muutusid ilmseks paljudele tundlikele meeltele – iga mõra progressi- ja edumüüdis moondub aga tagasilöögi ja pettumuse allikaks, kuna modernsuse illusiooni nõ olemusliku lubaduse tuumas lasub parema, õigema tuleviku ennustus, mis ei taha edukalt täituda. Lineaarseks (aja)progressiooniks muudetud tunnetus, mis asub pidevas murrangute ja revolutsioonidega palistatud äralõigatuses, saab loota ennekõike nende utoopiliste lubaduste täideviimisele. Kuna modernsus kulgeb sellise olevikusoleva revolutsionismi lainel, on iga revolutsiooni lõpphetk selle osalise luhtumise allikas – konkreetne seisund asendub järellainetusega, mis ei suuda utoopilist projekti täita. Rahvusvahelise sotsialismiga kokkupuutunud noorte kultuuriinimeste puhul tõdes Scholes illusioonide purunemise [*disillusionment*] mõju, ent ta pole ainus, kes seda tüüpi sõnavara

¹⁵⁶ M. Tamm. Tõde, objektiivsus ja tõendus ajalookirjutuses: pragmatistlik perspektiiv. – Tuna, nr 2, 2014, lk 130.

kasutab. Hayden White viitab artiklis „Romanticism, Historicism and Realism“¹⁵⁷ Georg Lukácsi, Erich Auerbachi ja Harry Levini tõlgendusele Stendhalist ja Balzacist kui „illusioonidest vabanenud“ Romantikutest [*disillusioned Romantics*] – mida võib võtta ühtaegu positiivse ja negatiivse tähendusvarjundiga. *Disillusionment* kui illusioonide purunemine või neist vabanemine, kui pettumus või valgustatud ületamine. Seda illusioonide kadumist või neis pettumist „...väljendab nende tundlikkus ühiskondliku sfääri allumatuse osas inimese tahte või mõistusele“.¹⁵⁸ White'i edasine analüüs korrigeerib romantismi, historitsismi ja realismi mõjuseosed ja piirjooned veidi ümber, ent seda viidatud mõttealget üle kandes ja laiendades võib öelda, et Jaan Kross ja W.G. Sebald iseloomustavad „illusioonidest vabanenud“ (või siis purunenud illusioonidega) moderniste – kirjanikke, kes kogesid modernistliku Konstitutsiooni ja maailmakorraldusviisi äärmusteni viidud nähtuste radikaalseid tagajärgi omaenda elupäevil ja üritasid toime tulla 20. sajandi katastroofidega.

Mainitud kirjanikud pole kohalikus kultuuriruumis ainsad omanäolised, mida tõdeb nt Epp Annus, öeldes, et „[Arvo] Valtoni tekstid kujutavad postmodernset maailma pettunud modernisti pilgu läbi“¹⁵⁹, toonitades sama lehekülje joonealuses märkuses, et „sellesse kategooriasse kuuluvad paljud maailmakirjanduse tuntud-teatud postmodernistlikud tekstid“. Annuse kirjeldus Valtoni tunnetuse kohta vihjab ka Krossi mõjustavale positsioonile selles punktis, et elati küll postmodernses maailmas, aga seda maailma polnud ise valitud, vaid see oli pealesunnitud, mitte ennastimetlev [st Läänelikult diskursiivne, endast kõnelev] postmodernsus.¹⁶⁰ Artiklis kirjeldatakse niisiis spetsiifilist ida ühiskondlik-poliitilisele ruumile omast nihestunud modernismi-postmodernismi-kuvandit. 1960ndate „modernne sotsialism meelitas mõõduka demokraatia võimalusega, süsteemi seestpoolt uuendamise ideega, mis aga varsti osutus utoopiliseks projektiks ja taandus“ nähtuse ees, mida Annus nimetab hilissotsialistliku ühiskonna postmodernsuseks: „ühiskond muutus modernse projekti grandioosseks imitatsiooniks“¹⁶¹ või

¹⁵⁷ H. White, R. Doran (ed.). *Romanticism, Historicism, and Realism. Toward a Period Concept for Early Nineteenth-Century Intellectual History. – The Fiction of Narrative. Essays on History, Literature, and Theory: 1957-2007.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010, lk 68-79.

¹⁵⁸ H. White. *Romanticism, Historicism, and Realism*, lk 69.

¹⁵⁹ E. Annus. *Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo*, lk 778.

¹⁶⁰ E. Annus. *Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo*, lk 770-771, 778.

¹⁶¹ E. Annus. *Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo*, lk 770.

„simulaakrumiks“¹⁶², kus ideoloogiline tasand jätkas modernismüüdi kuulutamist, ent surus selle tegelikud täideviimiskatsed maha. Sedalaadi spetsiifiliselt hilissotsialistlik postmodernism on tingitud niisiis süsteemi eripärast, milles kriitika metakeel on haaratud valitsevate ühiskondlik-ideoloogiliste normide-nõudmiste võrku ega saa „päris adekvaatselt kirjandust kirjeldada“.¹⁶³

Kuigi Krossi ja Sebaldi kogemused ning etteantud võimaluste väli on osaliselt erinevad ning tugevat mõjurolli omab kultuuriliste, ühiskondlik-poliitiliste ja ideoloogiliste ruumide tunnetamise erinevus, millest kirjutasin eelnevides peatükkides, leidub kahe kirjaniku vahel neid piiranguid ületav poeetiline ühisosa. Vajadus kirjanduslikult eksperimenteerida: katsetada vormide-žanrite ja narrativiseerimise akti endaga; mängida tähenduste ja teadmiste struktureerimisega, lahata ajakulgemise segast ning hüplikku tunnetust; luua inimlike identiteetide paljusust, laialivalguvust ja kattuvust; transformeerida ruumikogemust või sündmusi; võidelda alternatiivide ja perifeersuste eest; murda norme-konventsioone ja ettekujutusi; korrastada teistsugustel alustel ajaloolis-ühiskondlikku võrgustikku – ja nõnda edasi, milles ilmneb kirjanduslikkuse tervikule omane „deviantsus“, selle taga lasub suunava mõjutegurina *disillusionment* modernistliku mõtlemise poolt pakutud struktuurides ja võimalustes. Tuleb siiski tunnistada, et selle tabamine on lõppkokkuvõttes parajalt keerukas ettevõtmine, kuna *disillusionment* on peamiselt tuvastatav tekstide (või tekstikorpuse) tervikus, elementide kokku- ja läbipõimitud kompositsioonis, mitte üksikutes, eraldatavates-eraldiseisvates nüanssides.

Modernismuse ja progressimüüdi sihis kriitikat saab „Saturni rõngastes“ üsnagi otsesõnaliselt tuvastada, ent Sebaldile tavakohaselt toimub see läbi lookleva, kõrvalekaldelise intertekstuaalse vahendamise. Jutustaja tinglikku kohalolekut ja konkreetset positsioonivõttu varjatakse sedakaudu, et Sebald nihutab sujuvalt esiplaanile kõnelema talle sümpatiseeriva mõttelaadiga ajaloolis-kultuurilooliselt tuntud isikud, nt Roger Casementi ja Joseph Conradi¹⁶⁴, ent seda läbi pikaldaste põigete. Peatükk algab küll järjekordse viitega jutustaja (Sebaldi) kestvale Inglismaa rännakule, kuidas ta Southwoldis enne uinumist BBC pealt vaatab dokumentaalfilmi Casementist, ent trajektoor Casementi elu ja ettevõtmiste tegeliku kirjelduse juurde võtab seepeale kaksikümend lehekülge,

¹⁶² E. Annus. Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo, lk 774.

¹⁶³ E. Annus. Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo, lk 771.

¹⁶⁴ W.G. Sebald. Viies osa. – Saturni rõngad, lk 87-112.

mille käigus kulgetakse kõigepealt nt Joseph Conradi vanemate, eluloo, reise, loomeprintsipide ja Kongo tööposti, Hispaania prints don Carlose ja tema võimaliku armukese, Franz Kafka onu Joseph Loewy, Belgia arhitektuurilise inetuse, Waterloo lahinguvälja ja mälestusmonumendi jpm juurest mööda. Pika raja lõpus kirjeldatakse, kuidas Casementi poolne kolonialismi ja brutaalse-vägivaldse eksploateerimise agressiivne kriitika kaasaegsete võimuorganite poolt mitmeplaaniselt tasalülitati – Casement astus kõigepealt vastu ajastu aadelkonna normikohasele suhtumisele, mida alguses pigem vaikimisi tauniti; hiljem aga seostas ta end Iirimaa vastupanuliikumisega, mille tõttu ta vahistati ja hukati. Casementist saab „deviant“ ja seda rohkem kui ühel moel – ta on kõrvalekaldeline oma ühiskondliku ja ametialase rolli suhtes, kuid samuti põrkub ajastu kombekohasuse ja moraalinõuetega, olles nt homoseksuaal. Sebald ei jäta siingi üht oma väljakutsuvatest niidiotsadest õhku heitmata: „Ainus järeldus, mida võib teha [vaadates 1994. aasta kevadel vabaks antud Casementi päevikuid], on see, et võib-olla oli just Casementi homoseksuaalsus see, tänu millele ta suutis ühiskonnaklasside ja rasside piiridest üle olles ära tunde nende inimeste pidevat rõhumist, eksploateerimist, orjastamist ja pulbriks hõõrumist, kes olid võimukeskustest kõige kaugemal“.¹⁶⁵

Casement pole „Saturni rõngastes“ ainus otsekui kõrvalekaldeline figuur, Sebald toob narratiivis järjepidevalt esile isikuid – Algernon Swinburne, Edward Fitzgerald, Alec Garrard – keda kirjeldatakse ekstsentrilisena ning kes ei saa (või pigem ei soovi saada) osa modernsest maailmatunnetusest ja sellega kaasnevatest normidest, tavadest, maksiimidest või konventsioonidest: „Vastumeelsuse tõttu, mida Fitzgerald tundis juba lapsepõlves omaenda klassi vastu, olid aastast aastasse üha hoolimatuks minev maa eksploateerimine, eraomandi rohkendamise ikka küsitavamaks muutuvate vahenditega ja ikka radikaalsem üldiste õiguste kitsendamine talle hingepõhjas vastikud“.¹⁶⁶ Või kõnetab Alec Garrardi nõ hulluks (veidrikuks) pidamine, kui ta otsustab maaomanikule normaalse, bürookraatlikult sobiliku käitumise asemel aastast aastasse hoopis Jeruusalemma templi igavestiarenevat mudelit ehitada.¹⁶⁷

Sebald töötleb niisiis narratiivi sisse komplementaarse tundliku meelega mõtlejaid-kirjutajaid, põimides nendega seonduvaid ajaloolis-faktilisi elemente nende endi kirjutatu

¹⁶⁵ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 112.

¹⁶⁶ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 167.

¹⁶⁷ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 202.

ning puhta fiktsiooniga, selleks, et konstrueerida modernsuse [ja sellega kaasneva imperialismi, kolonialismi, kaubandussüsteemi, tööstuse jmt] kriitikat. Nii Casement kui ka Conrad muutuvad omamoodi tunnistajateks [*witness*], kel ei jäänud muud üle, kui kõneleda, kirjutada, aktiveeruda. Niimoodi kujuneb Conrad osaks narratiivivõrgustikust: „Tõepoolest on kogu kolonialismi suuremalt jaolt veel kirjutamata ajaloos vaevalt süngemat peatükki kui Kongo niinimetatud hõivamine. 1876. aasta septembris kutsutakse ellu *Association Internationale pour l'Exploration et la Civilisation en Afrique*. Kõrged isikud kõigilt ühiskonna aladelt, kõrgeadli, kiriku, teaduse ning majanduse ja rahanduse esindajad osalevad asutamiskoosolekul, kus eeskujuliku ettevõtmise patroon kuningas Leopold teatab, et inimkonna sõbrad ei saa pürgida õilsama eesmärgi poole kui see, mis neid praegu ühendab, nimelt taotleda meie maakera viimase osa avamist, mis on seni jäänud tsivilisatsiooni õnnistusest puutumata. Küsimus, ütles kuningas Leopold, on läbimurdmises pimedusest, kus praegu on vangis veel terved rahvad, küsimus on koguni ristiretkes, mis nagu ei ükski muu ettevõtmine sobib selleks, et progressi aastasada lõpetatuse poole viia. Loomulikult haihtus hiljem selles deklaratsioonis väljendatud kõrge mõte“.¹⁶⁸ See motiiv jätkub ka kuuendas peatükis, kus lahatakse Briti Impeeriumi ja Hiina poliitilis-sõjalisi konflikte.¹⁶⁹

Kolonialismi kuritegelikkuse ja pikaajsete tagajärgede kirjeldamise juures toob Sebald sisse mitmeid tahke: läbisegi inimlikke või ühiskondlikke, looduslikke ja ilukirjanduslikke, vaheldades perspektiivi subjektiivse-maapinnalise ning kõrge-ülevaatliku vahel, liikudes ajas ja ruumis mitmes suunas korruga. Sebald loob kontraste kunagiste idealistlike ja uljate progressilubaduste ning kaasaaja (enamasti hävinud või lagunemisjärgus) säilmete vahel, andes sõnaõiguse ka esemetele-asjadele (pikkade kirjelduste ja loetelute kaudu) ning loodusele. Sarnane kontrast ilmneb juba lehekülgi varem, teises peatükis: Morton Peto poolt taasrajatud Somerleytoni häärberi hiilguse detailirohkele ülevaatele järgneb ringiuitava jutustaja kirjeldus kaasaja kulunud varedest, mida loodus on hakanud taashõivama. „Pikemata ei saa öelda sedagi, millises aastakümnes või aastasajas sa viibid, sest siin on ülestikku palju aegu ja need kestavad kõrvuti edasi. /.../ Kuid just see ülearusus, teatavas mõttes juba oksjonipäeva ootus, mis sisaldus põlvkondade kestel kogunenud

¹⁶⁸ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 99-100.

¹⁶⁹ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 113-137.

asjades, oli see, mis köitis mind selle lõppkokkuvõttes puha absurdsustest koosneva varanduse juures. /.../ Ja kui ilusana tundus häärber mulle nüüd, mil see märkamatult lähenes kadumise äärele ning vaikselt hävingule“.¹⁷⁰ Sebald asub seejärel häärberi ümbruskonnas kasvava-vohava taimestiku leheküljelise esiletoomise juurde; mõnes mõttes võime siin järjekordselt näha inimeste valmistatu ning looduse puhta eksistentsi aeglast-vaikset kokkusulandumist. Selles tekstilõigus ilmneb mineviku pompoosne ja tehnikalistlik progressiha tasakaalustatuna tagajärjedega, milleks on kadumine... seda küll õrnalt melanhoolsel ja omamoodi isegi ilusal moel, mida illusioonide purunemisega leppides – illusioonidest vabanedes (ja vahest ka modernsuse taaka vaikimisi ületades) võiks tunda.

Võime postuleerida, et Krossi ja Sebaldi narratiivitehniliste, retooriliste-poeetiliste kokkukõlade taga esineb osaline (ehkki ainult osaline!) kognitiivne ja seeläbi tavaarusaama kohaselt žanriline erinevus, mille tingib eesmärkide, sihtide ja agendade erinevus. Selline algpositsioon võimaldab mitmeid produktiivseid küsimusi: miks, milleks, kuidas kasutavad Kross ja Sebald neid kirjanduslikke võtteid ja taktikaid modernismikriitilistel või modernismi ületavatel eesmärkidel? Tasub märkida, et Krossi peetakse kohalikus kirjanduskriitikas – ja teaduses üldiselt/enamasti modernistlikuks kirjanikuks – ja võime siinpuhul uskuda põhjendust, mida sedastab Annus: „Jaan Krossi tegelased esindavad [*täpsustaks: enamasti*] habermaslikku läbi aegade kestvat modernismiigatsust; nad kinnitavad modernse progressiahaluse ja rahvuskeskse maailmanägemise paratamatut samasust“.¹⁷¹ Ent samal ajal on Krossi raske pidada klassikaliseks ajalookirjanikuks – tihtilugu tuuakse välja, et tema tekstides leidub midagi „häirivat“. Krossi romaanide erilaadset uudsust on ära märkinud ka Juhani Salokannel: „Modernism võib siis tõepoolest olla jäänud seljataha,“ ütleb ta, ning toonitades kriitikute vaoshoitust Krossi postmodernistiks tituleerimise juures, jätkab siiski: „...kuid ilmselt tundub järelmodernismi ajavaimuga hästi sobivat too Krossi väljendusvahendite eklektilisus, samuti nendega ettevõetud mängu teadlikkus ja iroonia“.¹⁷² Kross on nimelt eklektik, ja mitte üksnes selles, et liidab kokku uut ja vana – üksteisega segunevad tal ehtne ja ebaehtne, värske ja kulunud: paberlik-kirjalikud ja tõepäraselt aistitavad elemendid.

¹⁷⁰ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 35.

¹⁷¹ E. Annus. Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo, lk 775.

¹⁷² J. Salokannel. Jaan Krossi romaanid jõudsid läänemaailma õigel ajal. – Metamorfiline Kross. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2005, lk 245.

Sebaldi puhul oleks olukord otsekui selgem: tema omapärane, raskesti defineeritav žanrimängulisus võimaldab teda ilmestada postmodernistlikuna, nõnda näiteks kirjutab muidu tabav ja terane Sebaldi-uuriija Mark McCulloh: „Ehkki Sebaldi tööd kuuluvad selgelt [*sic!*] postmodernismi, seda nii kronoloogiliselt kui ka traditsiooniliste narratiivsete konventsioonide tagasilükkamises, on see vaba paljudele postmodernistlikele kirjutistele omasest lugupidamatusest [*irreverence*]. Domineeriv kõla on austav. Sebaldi lugupidamine kumab eriti läbi suhtumises ajalukku, mis on tema jaoks väärt üksikasjalikku katset avastada ja rekonstrueerida ja mis ei ole manipuleerimiseks kaasaegsetel välistel põhjustel“.¹⁷³ McCullohi hämmastav tõdemus niisiis sedastab, et Sebald on selgelt postmodernist, ehkki tal puuduvad erakordselt olulised (vahest määravad) postmodernistlikule kirjutamisele omased tunnused, tendentsid ja suhtumised; sarnasus seisneb ajahetke kokkusattumuses ja parimal juhul kirjaniku osalisel vastuastumisel tavapärastele narratiivi-vormidele. Samas teoses või isegi peatükis rõhutab McCulloh järjepidevalt Sebaldi kirjutamislaadi terviklikke risoomseid-võrgustlikulisi omadusi, allusioonirohket tekstuuri, assotsiatsioonide tasapinnalist (mitte hierarhiseeritud) kulgemist, igapäevalisuse mitmekülgsel hõlmamist, juhuslikkuste-kokkulangevuste kõnekas tähenduslikkust, temaatilist originaalsust, eemaldumist modernse ühiskonna banaalsusest-küünilisusest, varjatud asjade korralt vihjamist jne¹⁷⁴ – tõdedes lõpuks isegi, et „Sebald üritab saavutada niivõrd paljut oma essee, seletuse ja fiktsiooni seguga, et ta ei sobi ühtegi kategooriasse ega kategooriate kombinatsiooni“,¹⁷⁵ mille tagajärjel tundub kummastav, et ta üritas Sebaldile postmodernisti staatust niimoodi külge pookida.

Kui pealtnäha võib tunduda, et postmodernistliku labürindi mõiste sobib iseloomustama Sebaldi risoomset-digressiivset proosakeelt, siis selle võimaluse nullib konkreetne idiosünkraatiline vaatenurk (*vantage point*¹⁷⁶) – ühtaegu personaalne ning kohalolev ja kõrge-linnulennuline, nn *synoptic and artificial view*, mida ta alatasa-kordamööda järjepidevalt kokku sulandab, vaheldades mikro- ja makrotasandit. Sebaldi vaade ei jäta lugejat labürinti kinni, kuna nimelt vangistatuse ängi hetkel tõuseb ta alati labürüüdi

¹⁷³ M. McCulloh. *Blending Fact, Fiction, Allusion, and Recall*, lk 19-20.

¹⁷⁴ M. McCulloh. *Blending Fact, Fiction, Allusion, and Recall*, lk 3, 5, 10, 11, 15, 19, 20.

¹⁷⁵ M. McCulloh. *Blending Fact, Fiction, Allusion, and Recall*, lk 24.

¹⁷⁶ pikemalt nt D. Blackler. *Views from a „Coign of Vantage“*. – Reading W.G. Sebald: *Adventure and Disobedience*. *Studies in German Literature, Linguistics and Culture series*. Rochester: Camden House, 2007.

kohale, andes kõrgustest ülevaatliku pilgu, mis haarab (või üritab haarata) kõike võimalikku. Selles vaates sulandub konkreetne ja dokumentaalne fiktsionaalne ja imaginaarsega moel, mis modernistlikuma „lingvistilise radikalismi“ asemel annab võimaluse sattumuslike ning üheaegsete perspektiivide paljususele. Ühe sünoptilise vaatega ühendab Sebald teavet ja kogemusi mitmetest vaatenurkadest, tema kirjeldused võnguvad globaalse ja lokaalse nägemise vahel, ta haarab ülalt ja alt, seest ja väljast, enne ja pärast sündmusi – ja kõige selle juures on ta tehisk [artificial], kuna ükski pealtnägija ei suudaks päriselt olla näinud seda kõiksust.¹⁷⁷ Neid punkte puudutab Jacobs pikemalt peatükis „Toward an Epistemology of Citation: Air War and Literature“,¹⁷⁸ andes sedakaudu ka positiivsema või konstruktiivsema külje Sebaldi „hilinemisele“ ja päritud süü [inherited guilt] probleemile.

Amodernse suunitlusega loomeaktis aimub Gilles Deleuze'i „uue kartograafi“ või Foucault'like tõlgendusmudelite sihti: viimase eksperimentaalset ajalooostamist, millel on „paradigmaatiline iseloom sõna täpses tähenduses: miski, mis näitab ennast kõrvalt, osutab kuhugi mujale, räägib millestki muust ja säärasena, oma lahtisõlmitud ainulisuses, moodustab uue mõeldavuse ruumi või loetavuse konteksti, ühendades seeläbi rea nähtusi, mille sugulust ei pruugi treenitud ajaloolase pilk muidu märgata“.¹⁷⁹ Selline pilk sobitub Latouri aktualiseeriva amodernse Konstitutsiooni keskele, kuna ka tema jaoks, nagu võtab kokku Silver Rattasepp: „iga asi, nähtus või olemine, olgu inimlik või mitte, eksisteerib omaette jõuna, mis – pangu ta vastu või olgu tugev, või olgu ta nõrk ja mõjutatav – on siiski eraldiseisev ja iseendas küllaldane. Mitte ühtegi neist toimijatest /.../ ei saa niisama lihtsalt kõrvale tõrjuda ega pidada teda tema konteksti, algupära, võimalikkuse tingimuste või muu säärase epifenomeniks, kaasnähtuseks või tuletiseks. Kõik on samal tasandil, midagi ei saa metafüüsiliselt alandada ega ülendada. Kõik on absoluutselt konkreetne, ent ometigi suhtlemisaldis“.¹⁸⁰

¹⁷⁷ T.S. Presner. What a Synoptic and Artificial View Reveals: Extreme History and the Modernism of W.G. Sebald's Realism. – Criticism, vol 46, nr 3, 2004. [ref: C. Jacobs. Sebald's Vision, lk 211-212, järelmärkus 21.]

¹⁷⁸ C. Jacobs. Sebald's Vision, lk 75-101.

¹⁷⁹ J. Lipping. Gulliver Maarjamaal, ehk diskursuse diskreetne võlu. – Vikerkaar, nr 10-11, 2015, lk 109.

¹⁸⁰ S. Rattasepp. Kes me siis oleme olnud? [järelsõna], lk 263.

Kuna käesolev uurimus tegeleb peamiselt kirjandusvaatlusega, sobiks siia näitena Latouri ilukirjanduslikumat tooni löik teose „The Pasteurization of France“ teisest, irreduktsionismile pühendatud peatükist, milles ta kirjeldab oma nõ valgustushetke:

„Kristlase, filosoofi, intellektuaali, väikekodanlase, mehe, provintslase ja prantslasena otsustasin ma koomale tõmmata ja teha ruumi asjadele, millest ma räägin, mida neil on tarvis jäämaks „väljasirutatud käe kaugusele“. Siis ei teadnud ma veel mitte midagi sellest, millest nüüd kirjutan, vaid ainult kordasin endale: „Mitte midagi ei saa taandada millelegi muule, mitte midagi ei saa tuletada millestki muust, kõik võivad olla liidus kõige muuga.“ See oli nagu eksortsism, mis demonid ükshaaval hävitas. Talvine taevas oli erakordselt sinine. Mul ei olnud enam tarvis teda toetada kosmoloogiaga, panna teda pildile, esitada teda kirjasõnas, mõõta teda ilmastikuteaduslikus artiklis või panna teda Titiani maalile, takistamaks teda mulle pähe kukkumast. Ma lisasin ta teistele taevastele teistes kohtades ega taandanud ühtegi temale ega teda ühelegi teisele. Ta jäi „väljasirutatud käe kaugusele“, pages ja seadis end sisse sinna, kus tema üksi määratleb oma koha ja eesmärgid, mis pole ei teadasaadavad ega teadmata jäävad. Tema ja mina, nemad ja meie, me määratlesime teineteist vastastikku. Ja esimest korda elus ma nägin asju taandamatute ja vabaks lastutena“.¹⁸¹

Kui võrdluseks tuua välja analoogse suunitlusega löik Sebaldi loomingust, et tuvastada tema kalduvust nn amodernse meeleolu ja loomelaadi suunas, ei pea otsima kaugemalt kui debüütteosest „Peapööritus. Tunded“, kui ta kirjutab itaalia vararennessansi kunstnikust nõnda: „Pisanello juures ei kõida mind mitte ainult toonase aja kohta tohutult arenenud realism, vaid ka see laad, kuidas tal õnnestub lasta sel kunstil tärgata realistliku maalimisviisiga tegelikult ühitamatult pinnal milles kõigele, peategelastele ja kõrvalosatäitjatele, lindude taevas, roheliselt häilivale metsale ja igale üksikule lehele omistatakse ükssama olemasoluõigustus, mida miski ei pisenda“.¹⁸² Või, kui esseekogus „A Place in the Country“ kirjutab ta Johann Peter Hebelist: „Astudes igasuguse hierarhiseerituse või subordinatsiooni vastu, sisendatakse lugejale kõige märkamatumal

¹⁸¹ B. Latour. The Pasteurization of France. Cambridge and London: Harvard University Press, 1993, lk 163.

¹⁸² W.G. Sebald. Peapööritus. Tunded. Tartu: Atlex, 2011, lk 56.

moel, et selle jutustaja poolt loodud ja hallatud maailmas on kõigel võrdne õigus eksisteerida koos/kõrvuti kõige muuga¹⁸³. Raske oleks leida säravamat harmooniat.

Piret Viires on Peter Brookerit refererides kirjutanud, et „kõige laiemas mõttes on postmodernistlik esteetika ja elustiil aga üldise skeptitsismi väljendus, mis eitab varasemaid eristusi ja kindlaksmääratusi (mitte ainult kunstis või meedias, vaid ka intellektuaalses, poliitilises ja igapäevaelus). Postmodernismi iseloomustab originaalsuse ja ajaloolise tõe, samuti kunstiväärtuste ja standardite kadumine. Nii on ka postmodernismi suhtumine ambivalentne: on nii neid, kes mõistavad hukka postmodernismi kui tühjuse ja pealiskaudsuse taastootmist, kui ka neid, kes näevad postmodernismi elitaristlikest hierarhiatest vabanemist¹⁸⁴. Niimoodi võtab ta kokku mitu olulist vastuolu – skeptitsismi ja ajaloolise tõe kadumise – mis Sebaldi tõlgendamist vastava paradigma raames sügavalt häirivad. Sebaldi kirjutust ei iseloomusta postmodernismusega tavapäraselt seostuvad nähtused¹⁸⁵: skisofreeniline pidevusetus ja sügavusetus, irooniline intertekstuaalsus, tähenduse-originaalsuse-autentsuse madal hindamine või eitamine, elu- ajaloo- või kirjandusnähtuste ükskõikne (pastiššlik) imiteerimine.

Lisaks annab Viires selle tsitaadiga aimu postmodernistliku mõtlemise sisimas peituvast problemaatilisusest – oma anti-elitaarsuse sihis suudab postmodernism hierhiaid ennekõike ümber pöörata, seda asümmeetrilisust siiski korralikult ületamata, laiali saatmata. Ent Latouri järgi leidub taolises ettevõtmises osaline positiivne programm, mida ta soovib amodernistliku mõtlemise raamistikuga kokku sulandada: nt pluralism, polümorfism, osalus; dekonstruktsioon, millest saab enesehävituslikkuseeta konstruktsionism.¹⁸⁶ „Mittmodernsed peavad selgelt välja joonistama mõlemad mõõtmed, et mõista ühtaegu modernsete edu ja nende äsjaseid põrumisi, uppumata sellegipoolest postmodernismi. Võtta vastu hübriide, andes neile koht, kodu, filosoofia, ontoloogia ning uus konstitutsioon¹⁸⁷“.

Latour tunnistab, et amodernsuses leidub premodernse, modernse kui ka postmodernse maailmavaate (ja ka postmodernismi kui kultuuritegemise) elemente, kuna see

¹⁸³ W.G. Sebald. *A Comet in the Heavens: On Johann Peter Hebel. – A Place in the Country*. New York: Random House, 2013, lk 17.

¹⁸⁴ P. Viires. *Eesti kirjandus ja postmodernism*, lk 10.

¹⁸⁵ vt nt P. Viires. *Eesti kirjandus ja postmodernism*, lk 38-39.

¹⁸⁶ B. Latour. *Me pole kunagi olnud modernsed*, lk 226.

¹⁸⁷ B. Latour. *Me pole kunagi olnud modernsed*, lk 92.

Konstitutsioon hõlmab endasse parimaid külgi eelnevatest mõttesüsteemidest (postmodernismist nt mitmene aeg, dekonstruktsioon, refleksiivsus, denaturaliseerimine), kuid ta näeb vaeva, et elimineerida negatiivsed või ebapraktilised, ebaproduktiivsed tahud (nt usk modernsusesse, jõuetus, kriitiline dekonstruktsioon, irooniline refleksiivsus, anakronism).¹⁸⁸ Postmodernsuse sisemine ambivalentsus tähendab, et ta võib ühtaegu olla modernsete-modernistlike ideaalide jätkaja ja täideviija kui ka modernsusele vastanduja; amodernsus üritab saavutada modernsuse ja postmodernsuse produktiivset ja edasiviivat ületamist, mõistes nimelt, et me polegi kunagi olnud modernsed, et sajandite vältel harjumuspärane maailma mõtestamise ja struktureerimise viis ei võrdu sellega, milline on maailmaterviku tegelik eksistents. „Võimatu on säilitada [postmodernsete] irooniat, nende ahastust, nende heitumust, nende nihilismi ja nende enesekriitikat, kuivõrd kõik need kenad omadused põhinevad modernsuse kontseptsioonil, mida modernsed ise kunagi tõeliselt ei praktiseerinud“.¹⁸⁹ Mittemodernismi eesmärgiks saab taastada sümmeetria valitsemise kahe haru – asjade haru (mida nimetatakse teaduseks ja tehnoloogiaks) ja inimeste haru vahel.¹⁹⁰

Kogu problemaatiline arusaamatus žanritunnetuste paikapanekus, mis iseloomustab väga suurt hulka Sebaldi uurijaid, nihkub selguse poole just siis, kui võtta aluseks hoopis Bruno Latouri amodernse suhtumise kirjeldus. Sebaldi tabamatu, hübriidse iseloomuga, lamedal pinnal vohav ja kõikjale tungiv antropoloogiline uurimine/kirjeldus esindab – ehkki ilmselt täiesti juhuslikult, kokkusattumusena (kas poleks see kirjanikule igati meelepärane?), kuna kahtlen, et Sebaldi oli Latouri kirjutatuga tuttav – amodernse mõtteviisi ilukirjanduslikku väljendust. Võiks öelda, et tema proosa kaldub teatud proto-amodernismi, vahest mitte täiuslikus ideaalvormis (sest mis seda suudaks), vaid paralleelselt-kongenjaalselt kulgeva projektina, mille tingis sarnaste ajalooliste ja teoreetiliste olukordade mõtestamine – nii üritusena ületada modernismi kui ka selle täiuseni viidud, kõikeõgivat ja küünelist-pettunud tulemust postmodernismi näol, mille pakutu oli ennast ammugi ammendanud. Selline uuem kirjandus üritab hõlmata kogu maailmatervikut, mille sees iga nähtus, sündmus, inimene, tekst või ese võib viia sujuvalt – peaaegu märkamatuult – teise nähtuse, inimese, eseme, teksti või sündmuseni, ja sealt juba

¹⁸⁸ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 227.

¹⁸⁹ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 226.

¹⁹⁰ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 234.

kolmandani, *ad infinitum*. Kirjeldusalus nihkub nõnda ümber sünteesivale, kõikehõlmavale lameontoloogilisele, võrgustikulisusele tekstiformaadile, mille raames hõlmavad sõna, koha, identiteedi kõikvõimalikud nähtused; ilmneb omalaadne totaalsusetaotlus, mis võiks pretendeerida ülimale realismile; realistliku representatsiooni väga kõrgele intensiivsusele. Mis aga eristab seda lamedat või tasapinnalist võrgustikku postmodernismis laialt levinud pinnapealsest risoomist on nimelt paradoksaalne käik, et Sebald ei kaota seda luues sügavusmõõdet. Vastupidi, selle mõõtme lisandumine muudab lihtsa tasapinna avatud ruumiks, kuhu on võimalik siseneda. Amodernne projektsioon pole mitte ainult kolmedimensiooniline, vaid isegi juba neljadimensiooniline ruum, kus kolmele ruumilisele mõõtmele (x, y, z teljed) lisandub kõikehõlmav, kõikjalekulgev ajavöönd, millel puudub range lineaarne kronoloogilisus – nüüd on iga hetk võimeline teisega liituma, sujuvalt kokku põimuma ja üle kanduma. Aeg on vabastatud ja kulgeb igas suunas, ta pole enam „homogeenne ja sile vool“, ta ei möödu igaveseks (koondades elemente koherentseteks hulkadeks), vaid kuulub kõigile aegadele ja kõigile ontoloogiatele.¹⁹¹ Selles lasub luba „kombineerida vabalt assotsiatsioone (mis ei ole sõltuvad ajast), ilma et kunagi seisaks meie ees valik arhaismi ja moderniseerimise, lokaalse ja globaalse, kultuurilise ja universaalse, loodusliku ja ühiskondliku vahel“.¹⁹²

Jaan Krossi romaanide (eriti iseseisvusaegsete) tõukepunkt ja alustegur kulgevad niisiis sarnast rada pidi, ent Krossi puhul ei saa rääkida ajaloolisest „hilineemisest“ või päritud süüst või nendega kaasnevast mõistmise puudujäägist või kogemuse vahendatusest. Keskkonna sees asununa koges ta omal nahal modernse mõtlemise ühe suuna (marksismi) äärmuslikult täide viidud ja ühtlasi rüvetatud vormi ehk stalinismi, kui ka sellele järgneva, tegusid. Nagu Annuse artikli kaudu nähtub, leidub selles sotsialistlik-totalitaarses ühiskonnastruktuuris kerge paradoks modernsuse-postmodernsuse kulgemise teljel, kuna aset leidis omalaadne postmodernistlikkus ilma laialdase postmodernismita. Modernsete printsiipide sedalaadi rakendamisele aktiivselt vastanduv kirjutamislaad ei jõua amodernistliku kirjutamiseni, ei ületa modernsuse puudujääke radikaalse hübriidsuse esiletõstmisega, vaid jääb – küll üsnagi põhjendatult – postmodernistlikkuse ängi ja kriitikasse kinni.

¹⁹¹ B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 238.

¹⁹² *ibid.*

Ülalkirjeldatu alusel võib puudujäägi põhjust osaliselt aimata, kuna mittemodernsete programm sisaldab ise postmodernismist omandatud poeetilist aparatuuri, mida Kross siinpuhul alles rakendama asus. Krossi positsioneerimise asub niisiis omajagu ähmasele rajale, kuna Läänelikus mõistes postmodernismi Nõukogude Eestis selgelt ei esinenud – perifeerne ja äralõigatud kultuur ise „hilineb“ ning transformeerib seejuures ümber modernismi ja postmodernismi tähendused. Seejuures 1990ndate alguse üleminekuajal toimuvad muutused hoopis järsult ja mitte-orgaaniliselt, nagu on täheldanud Marju Lauristin raamatus „Return to the Western World“.¹⁹³ Sotsiaalses avanemissituatsioonis toimus ühekorruga kaks protsessi: ühiskonna moderniseerumine (läänelike institutsioonivormide ja tehnoloogia ülevõtmine) ja paralleelselt ka postmoderniseerumine (postmodernsete väärtuste ja kultuuri omaksvõtt ja uue informatsiooni-tehnoloogia kasutuselevõtt)¹⁹⁴ – olukorda oluliselt segasemaks ja keerukamaks muutes, kuna tavakohaselt toimused sellised arengud järgnevate faasidena, postkommunistlikes maades aga korraga ja üheaegselt.

Seda sõltuvalt muidugi vaatenurgast: Läänelik arusaam aja ja mõtteviiside arengust ei pea tegelikult determineerima teiste rahvuste-ühiskondade teoreetilise amplituudi arengukäiku. On veidi naeruväärne eeldada või nõuda, et Eesti kultuuriareng peaks kattuma Lääneriikide omaga lihtsalt sel eesmärgil, et nad meid „omaks võtaksid“, et suudaksime murda välja idapoolse perifeeria mainest. Taoline mõtteviis loob võrreldavalt palju ängi ja frustratsiooni, justkui kõrvalasuvast kultuuriruumis etteantud sündmuste jadas oleks tegemist mingi kronoloogiliselt ja mõttelooliselt, lineaarselt-kausaalselt „korrektse“ ning absoluutse arenguteljega, mida mööda kogu (ülejäanud) maailm peab kulgema – mõtteviis, mis on, muide, modernse Konstitutsiooni arrogantsetele ja asümmeetrilistele kujutelmadele igati omane.¹⁹⁵

Meie kultuuriruumis on niisiis võimalik aduda nn hilinevad postmodernismi – nii teooriate hilisema laenamise, omandamise võtmes (mida leidub nt sotsioloogias, kultuuriteoorias jm) – kui ka postmodernismi mõistesisu enda nihestumist, mille põhjustab

¹⁹³ M. Lauristin, P. Vihalemm. Return to the Western world: Cultural and political perspectives on the Estonian post-Communist transition. Tartu: Tartu University Press, 1997.

¹⁹⁴ M. Lauristin. Return to the Western world, lk 36. [ref: P. Viies. Eesti kirjandus ja postmodernism, lk 47.]

¹⁹⁵ vt nt B. Latour. Me pole kunagi olnud modernsed, lk 162-177.

just reageering Lääne-Euroopast veidi erineval moel struktureeritud ja rakendatud modernsusele. „Võitlus demokratiseerimise ja iseseisvuse eest 1980. aastate lõpul erines paljudest teistest kolonialismi- ja imperialismivastasest liikumistest maailmas /.../ selle poolest, et meil oli juba riikliku iseseisvuse kogemus, mille jooksul oli jõudnud kujuneda rahvus selle moodsas tähenduses“.¹⁹⁶ Ajendatuna muuseas end iseseisvana tunnetatud rahvusele peale surutud ebaõiglusest ja totalitaarse režiimi kuritegelikust käitumislaidist (nt ka alguspeatükkides kirjeldatud tsensuuriaparatuuri survest) tõuseb Krossi tekstide keskmesse võimukriitika ja –õõnestamine, läbivamalt-selgemalt metafiktsionaalne kirjutamislaad, perifeeriade otsese ümbertõstmise ja ümbertõlgendamise vajadus, alternatiivste variantide konstrueerimine jne. Ent selline küsiv ning problematiseeriv suhtumine ei lõpe iseseisvuse taastumisega, kuna nõ ajalooliste ebaõigluste või ebatõdede otsingut, kommenteerimist ja korrigeerimist paistab Krossi loomingus leiduvat juba varasemast. Krossil eksisteerib järjepidevalt ja selgelt agenda (või mitu), mingisugune „asi ajada“ – Vilmsi ja Looringu saatused paika panna ning esitada jõuline, retooriliselt mõjus alternatiiv kehtivale *status quo*’le, formaalselt aktsepteeritud tõlgenduse-kirjelduse normile.

Krossi narratiivi hüplikkus ja kõrvalekalduvus on siiski süstemaatilisem ja sihipärasem, seondudes kindlate isikutega (jutustaja Looring, Vilms, Andréé, Matz jne) ja kindlamate sündmustega. Niimoodi tuuakse esile osaliselt päris allikatel põhinev Vilmsi ja Looringu elukäik, seda ühtaegu fiktsionaliseerivalt pingestates. Eesmärkide seas on näiteks Looringu osaline legitimeerimine, tema tegevuse kontekstualiseerimine ja õigustamine, kui ka vajadus konstrueerida (Seppo Zetterbergi versiooniga¹⁹⁷ osaliselt kongeniaalset) alternatiivset hüpoteesi Vilmsi surmaolude kohta. Postmodernistlikum õõnestustegevus toimib kommunismirežiimi all nõ maha vaikitud või ümber kirjutatud ajaloonarratiivi suunas, sisult on see destruktivsemat laadi vastuhakk; ent tema mitmekülgne vormiline *digression*, erinevate tasandite, kohtade ja aegade sujuv kokkupõimimine viib Krossi Sebaldi stilistilistele eripäradele üsnagi lähedale. Krossi tarvidus põhjendada oma alternatiivseid hüpoteese nõuab suuremat representatsioonilist energiat ja laiemalt põimitud tasandite-teemaderingi võrgustikku. See tegelikult ei tähenda, et Sebald oleks kuidagi

¹⁹⁶ E. Laanes. Kohanev identiteet, lk 206.

¹⁹⁷ S. Zetterberg. Jüri Vilmsi surm: Eesti asepeaministri hukkamine Helsingis 13. aprillil 1918. Tallinn: Tänapäev, 2004.

„vähem kindel“ oma eesmärkide valikutes, vaid et paljud tema kõnealused teemad on suuresti abstraktsemad ning need hõlmavad laiemat (võimalikult laia) amplituud.

Krossi romaanidesse põimub eksplitsiitne ja skeptiline totalitaarse süsteemi ja „valelikkuse“ vastu võitlev struktuur, Sebaldil aga „vaba“ kultuuriruumi võimalusi ja puudujääke tajuv, implitsiitsem, kurvameelsuse alltooniga antropoloogilist laadi vaatluskirjeldus. Krossi ja Sebaldi kirjandusliku tegevuse üks tunnetuslik ühisosa võiks samuti asuda „eksiili“ mõistes – olukorras, kus kodu on kaotatud või paikapanematu. Sebaldi asumine väljaspool kodumaad viib ta konkreetsemalt eksiilkirjanduse raamidesse (seda enam, et peamiselt lahkab ta palju just Saksamaaga seotud teemasid, kodumaa paine jääb kestab); Kross on aga aastakümneid omamoodi sise-eksiilkirjanduses (omailmalises eksiilis), kuhu totalitaarne võimutegevus on ta surunud. Kuigi siht ja eesmärgid tingivad retooriliste vahendite teistlaadi kasutamise, leiduvad Krossi proosas siiski mitmed amodernistlikule hübriidsusele sobivamad elemendid – mida on tõdenud ja tõlgendanud nt Tiina Kirss, Eneken Laanes, Toomas Salumets Toomas Haug, ehkki kasutades veidi teistsugust sõnavara, kompavad nad ristuvaid tähendustasandeid.

Tiina Kirss¹⁹⁸ kirjutab, et „teisiti intepreterib Krossi liikumist 20. sajandisse Toomas Haugi paradoksaalne mõiste „tsüklikiline monumentalism“, tõdedes siiski, et „monument“ näib olevat liiga staatiline sõna kirjeldamiseks Krossi dünaamilist suhet ajaloo ja ajalooliste tekstidega. Ehkki vahest liiga staatiline, leidub monumentaalsuse mõistes oluline viide hõlmavusele: „Kross kavatseb oma monumenti haarata kogu Eesti (aga kaudsemalt ka Euroopa) uuseaegse ajaloo, keskaja piiritagusest kuni tänapäevani välja“.¹⁹⁹ Paistab seejuures, et Eesti vabanemine sattus just õigele ajale. Sarnast tonaalsust kirjeldab Toomas Salumets „Keisri hullu“ juures: „[Keisri hull] liigub üle arvukate piiride, ühendades seda, mis muidu jääks üksikuks, - justkui tekitades muljet, et kõik on omavahel seotud, ent me oleme kaotanud võime seda märgata. Näiteks jääb lugejale ebaselgeks, kus lõpeb ajalooline fakt ning algab fiktsioon. /.../ Lisaks on romaani narratiivne struktuur selline, et minevikku ja olevikusündmusi on hõlbus segi ajada“.²⁰⁰ Eneken Laanes jõustab argumente: „Aastate jooksul ja ühe uute tekstide lisandudes on Krossi looming kasvanud

¹⁹⁸ T. Kirss. Mängides narri mälu territooriumil, lk 142.

¹⁹⁹ T. Haug. Krossi proosa. Fundamentaalselt. – Looming nr 6, 1998, lk 935.

²⁰⁰ T. Salumets. Jaan Kross: rahvuse rajajoontest. – Metamorfiline Kross. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2003, lk 195.

kontrollimatuks ja vastuoluliseks tekstuaalseks maailmaks, mis on hakanud elama oma elu ja kus originaali ja koopia vahekorrad on lootusetult segi. Tema fiktsionaalsed tekstid mängivad faktuaalse lepinguga, faktuaalsed tekstid fiktsionaalsete võtetega, ei ole enam võimalik aru saada, mis on tõeliselt toimunud ja mis välja mõeldud. Piirid on tinglikud ja väljastpoolt peale pandud. Määratlused „novell“, „memuaar“ ja „romaan“ näivad vaid tühjade konventsioonidena. See tekitab veidra überpööratuse tunde“.²⁰¹ Kõik sellised kommentaarid vihjavad vaikselt sellele hägusale piirile potentsiaalselt postmodernistliku ja amodernistliku kirjutamislaadi vahel.

Valdav osa Sebaldi uurijaid ja tavalugejaid tõdevad samuti, et tema loomingu žanriline määratlus on ebamääraselt tinglik ja paikapanematu, niivõrd, et žanr kui nähtus hakkab samamoodi näima pigem nn „tühja konventsioonina“. Siinpuhul võib esitada hüpoteesi, et võib-olla üritatakse sellistes tõdemustes kombata või ilmestada üleüldist liikumistendentsi amodernse hõlmavuse suunda, mis tekitab paljudes kummastavat überpööratust-peapööratust, kuna sisseharjunud modernsuse jäikadest mõttestruktuuridest ja konventsioonidest (kombepuhastest kommetest teatud viisil mõelda) üle saamine on kognitiivselt keerukas ja energiakulukas ettevõtmine. Überpööratus on seega kõnekas mõiste, mis esineb ometigi ka Sebaldi debüütseose pealkirjas „Peapööritus. Tunded“²⁰² – ja mida on ohtralt lahatud selle originaalkeelse mitmetähenduslikkuse tõttu. *Schwindel* seostu siin ühelt poolt nii peapööratuse ja *vertigo* tundeaga, ent viitab samuti pettusele või tüssamisele (*to be swindled*).

Krossi proosa ambivalentsus süveneb, kui tajuda tema kirjanikurolli taustal kumavat modernistlikult suveräänse (ülima) looja natuuri, mille avaldumine seondub tema programmilise ajaloo ja tõe ümberkirjutamise, alternatiivide tõestamise projektiga. Ambivalentseks osutub poeetilis-retooriline stiil nimelt seetõttu, et täpselt samal ajal tajub Kross võimetust ajalugu hõlmata ja kontrollida, võimetust lõplikult argumenteerida ja kritiseerida – ta asub dünaamilises pingeväljas, kus kirjanduslikkuse jõud vajab toimimiseks dokumendi, tõenäolisuse tuge, et oma väiteid kinnitada, ent peab ebaluse paratamatult õhku püsima jätma. Sebaldi lameontoloogiline lähenemine aga pärsib autori suveräänsust ja kohalolu (peaaegu) maksimaalsel moel, lastes kõigil muul enda eest

²⁰¹ E. Laanes. Kohanev identiteet, lk 206.

²⁰² orig. W.G. Sebald. *Schwindel. Gefühle*. Frankfurt am Main: Eichborn Verlag, 1990.

võimalikult palju kõneleda. Autori ja isegi jutustaja tasand jäävad märkamatu vahendaja rolli, taandudes „kõige olulise“ (peaaegu et sõnamäng, sest nimelt „kõik“ ongi oluline) ees. Lineaarse kronoloogiata ja stabiilse ruumita fikseerimatu vaatepunkt lülitab asju ja nähtusi läbisegi ümber, agendalik või programmiline kriitilisus ja võitluslikkus vähenevad, seotus ja põimitus aga suurenevad. Selline vormiline ja sisuline hübriidsus on niisiis põhjuseks, miks modernistliku mõtte- ja keelelaadiga kirjandusteadusel on olnud veidi probleeme Sebaldi loominguga haakumisel. Poetiline-retooriline-esteetiline sarnasus latourilikule (proto-)amodernismile on see, mis tingib Sebaldi stiili, vormi, sisu jmt väljenduskategooriate eripärad – ja tingib ka tema žanrilise paikapanematus.

3. Jaan Kross ja W.G. Sebald – ühe külje kaks münti

3.1. Algused kui keskpaigad

Siinne kolmas peatükk võtab konkreetsemalt, ehkki paratamatu pistelisusega fookusesse magistritöö näitematerjaliks valitud Jaan Krossi „Tabamatuse“ ja W.G. Sebaldi „Saturni rõngad“. Eesmärgiks on jõustada ja tasakaalustada kahe eelmise peatüki abstraktsemaid-teoreetilisi väiteid, näidates kahe teose najal ära mõned retoorilis-poeetilised, narratoloogilised või ka üldkompositsioonilised tehnikad ja printsiibid, mis lähendavad kaht kirjanikku nende norme/konventsioone õõnestavates, eksperimenteerivamates loomingulistest sihtides. Kuigi nt modernsuse illusioonide lagunemisega kaasnev pettumus jääb pigem teoste koguterviku rohkem-või-vähem implitsiitseks omaduseks, on siinpuhul võimalik ilmestada mõningaid viise, kuidas kirjanikud ikkagi tavakohasele harjumuspärasele narrativeerimisele ja kompositsioonile isikupäraseid alternatiive pakuvad. Selleks, et jõuda Krossi ja Sebaldi tekstidele lähemale, tuleb niisiis alustada algusest... ja lõpust.

„1992. aasta augustis, mil suvelõõsk hakkas järele andma, läksin ma jalgsimatkale läbi Suffolki krahvkonna Ida-Inglismaal selles lootuses, et pääsen tühjuse käest, mis pärast suurema töö lõpetamist end minus laiali laotas. Teatava määrani see lootus täituski, sest harva olen ma tundnud end nii vabalt kui tookord sel tundide ja päevade pikkusel rändamisel seal rannikul, osaliselt üksnes kasina asutusega maakandis. Teiselt poolt aga paistab mulle nüüd, nagu võiks olla oma õigustus vanal ebausul, et teatavad meele- ja kehahaigused tekivad meis eelistatult Saturni märgi all. Igatahes andis mulle nüüd järgnenud ajal mõtlemist nii mälestus sellest kaunist rännakust kui ka halvavast õudusest, mis oli mind mitmeti haaranud, kui ma isegi selles kõrvalises kandis nägin kaugele minevikku tagasi ulatuvaid hävitusjärgi. Vahest sellepärast juhtus päevapealt üks aasta pärast mu reisi algust, et peaaegu täieliku liikumatuse seisundis viidi mind provintsipealinna Norwichi hospidali, kus ma siis vähemalt mõttes tegin algust järgnevate lehekülgede kirjapanemisega. Mul on veel täpselt meeles, kuidas kohe pärast haiglasse toomist toas, mis jäi haigla üheksandale korrusele, sai minust võitu kujutus, nagu oleksid eelmisel suvel läbirännatud Suffolki avarused nüüd lõplikult kokku tõmbunud üheksainsaks pimedaks ja kurdiks punktiks“.²⁰³

²⁰³ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 7.

„Et nad hakkavad mind Labernalt taga otsima, oli ju ette teada. Kuigi ma tõtt-öelda lootsin, et nad võibolla seda ei hakka. Või vähemalt ei hakka nii kiiresti. Lootsin sead ka pärast kirja, mille professor Lootsar Tartust käsipostiga mulle augusti algul oli saatnud. Seal selgus, et Tartus oli SD mind juba otsimas käinud ning Lootsar, oma tõreda närvilisuse kiuste tubli mees, oli nad Läänemaa asemel ebamääraselt kuskile Võrumaale mu arvatavaile jälile juhatanud. Nii et ma olin sunnitud mõtlema: vähemalt ses üksikasjas lausa fataalsel moel seesama mis Jüri Vilmsi puhul. Kui Vilms oli kevadel 18 Tallinnast kadunud ja sakslaste salaja Soome läinud, oli politseiagent Jakobson käinud teda kolm korda tema Pärnu maantee korterist taga otsimas. Ja doktor Püümann, Vilmsi sõber, kes elas sessamas korteris, oli seletanud: Vilms olevat sõitnud ära Võrumaale... Aga et ma Labernal oma Vilmsi-raamatu kallal edasi ei saanud töötada, oli ju neis oludes selge. Esiteks olin juulis lahingute ajal Tartust lahkudes kiiruga ainult kõige hädapärasemad tekstid kaasa asinud. Ja teiseks polnud maal ikkagi tarviklikku rahu...“²⁰⁴

Moodsad narratiivi-teoreetilised käsitlused (nt Peter Brooks²⁰⁵) sedastavad, et teatud laadi kõrvalekaldelisus [*digression, detour, deviance*] on narratiivi loomise eeltingimuseks – Brooksi käsitluses on narratiiv põhimõtteliselt-lõppkokkuvõttes rajatud alguste ja lõpp-punktide stabiilsuse kaudu, ning nende kahe vahel lasub nn narratiivne keskkohd [*middle*], mis seondub nimelt kõrvalekaldumistega²⁰⁶. Lõpp-punktid on seejuures otsekui alguste poolt kavatsetud või alguste eksisteerimisega immanentselt kaasnevad, mistõttu narratiiv koosneb peamiselt just sellest, mis viivitab lõpu kohalejõudmist. Tavapäraselt peetakse seda laienevat-venitavat [*dilatory space*] keskmist ruumi *enigma* [ka nt Roland Barthesi mõistes] pärusmaaks: „Tõdemus, et keskkohd on täidetav ruum, mis on kiilutud alguste ja lõppude vahele ning ootab diskursuseks teisendamist, väljendab selgelt seda tüüpi narratiivse keskpaiga mõistmist, mida kohtame Brooksil“.²⁰⁷ Fikseeritud alguse ja lõpu vahel on mõistatuslik ja mõistatusi lahendav süžee, mille eesmärk on haarata lugejat kaasa ning talutada teda käekõrval mööda rohkem-või-vähem laialivalguvat rada, millel mingi konkreetne siht. Mõõdamannes tõdeks, et selles strukturalistlikule teooriale sobivas põhimõtteliselt dualistlikus [on algused ja lõpud] mõtteviisis peitub humoorikas paralleel Latourilikule modernsuse-kirjeldusele – taaskord võime leida kaks fikseeritud

²⁰⁴ J. Kross. Tabamatus, lk 5.

²⁰⁵ P. Brooks. Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative. Cambridge: Harvard University Press, 1984.

²⁰⁶ P. Brooks. Reading for the Plot, lk 139.

²⁰⁷ J.J. Long. The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings, lk 196.

äärmusnähtust, mille vahel lasub keskpaiga haigutav tühimik, lünk või kuristik, mida tuleb nüüd hakata täitma diskursusega. „Kõrvalekalduvusi-digressioone analüüsiv kirjandusteooria kipub senini püsima tõdemuse juures, mis tavaliselt eeldab süžee primaarsust ning lugejate oskust eristada põhiliini [*main plot*] ja sellesse mittepuutuvat tekstuaalset materjali. Nt kirjandusteoreetik Ross Chambersi²⁰⁸ jaoks on see suhe korraldatud linearsuse ja venitamise mõistetes, millest esimene on kultuuri, korra ja distsipliini liitlane, teine aga põimitud loodusega“.²⁰⁹ Nõndamoodi on võimalik taas aduda, kuidas romaanižanr[i ideoloogia] ise on põimitud modernsete mõttestruktuuride ja kujutamispriiikatega, ehkki tegelikkuses kipub juhtuma, et üksikud partikulaarsed romaanid ei taha kunagi korrektselt töötlusega etteantud teoreetiliste kirjeldustekategooriatega kattuda. Romaanidel on alatasa komme kalduda kõrvale [*sic!*] omaenda definitsioonis lasuvatest nõuetest ja konventsioonidest.

Ent mis juhtub siis, kui kohtame tekste, mille puhul arusaam algustest ja lõppudest ning nende vahel lasuvast kõrvalekaldeisest täitematerjalist ei taha kehtida; kui puudu jääb determineerivast intentsionaalsest järjepidevusest ning suhtest alguse ja lõpu vahel, mis anduksid himu [*desire*] ja vabastuse [*discharge*], mõistatuse [*enigma*] ja lahenduse [*resolution*] mõisteid kasutavale analüüsile, küsib Sebaldi uurija J.J. Long.²¹⁰ Mida teha tekstidega, milles ringikulgemise trajektoor on otsekui sihitu, eesmärgipäratu (Sebald) või kui mõistatus jääb igavesti lahenduseta, mis on pagendatud ajaloo igavese hämaruse hõlma (Kross). Võib-olla peaks kõigepealt sätestama teistlaadi mõistmise, mis algab sellega, et kui formaalne materiaalne paratamatus (raamatu vorm; tekst, mis algab sõnaga ja lõpeb sõnaga) kõrvale jätta ning vaadelda narratiivides sisalduvat fiktsionaalse maailma loomeakti, siis nähtub esiotsa, et algused ja lõpud ei pruugi olla üldse niivõrd fikseeritud, kui esiotsa tundub. Võib isegi juhtuda, et teksti algus on ise juba kõrvalekaldeine selle suhtes, mis tuleb hiljem²¹¹ ning alguse enda akt sisaldab kõrvalekalduvuse aspekti, kui rändamise kavatsus ei kattu teksti kavatsusega.²¹² „Sedalaadi taipamised on peamiselt muidugi retrospektiivse iseloomuga: alguse kõrvalekaldeine iseloom ei ole

²⁰⁸ R. Chambers. *Story and Situation: Narrative Seduction and the Power of Fiction*. Manchester: Manchester University Press, 1984.

²⁰⁹ J.J. Long. *The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings*, lk 194-195.

²¹⁰ J.J. Long. *The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings*, lk 196.

²¹¹ J.J. Long. *The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings*, lk 198.

²¹² J.J. Long. *The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings*, lk 197.

pihtahakkamise hetkel ilmne, vaid muutub nähtavaks alles teksti lugemise protsessi käigus. Narratiiviteoreetikud on märkinud seejuures, et lõpu rolliks või eesmärgiks on garanteerida, et kõik, mis talle eelneb, on tähenduslik,²¹³ kuigi võime siinpuhul siiski küsida – milliste normide ja korrastatuste põhjal seda tähenduslikkust eeldatakse või luuakse? Traditsiooniline lähenemine ütleks, et lõplikuks ootuseks on täiemahuline tagasisivaateline mõistmine [*ultimate retrospective understanding*]. Briti kirjandusteadlane Frank Kermode²¹⁴ on tõdenud, et „enamusele inimestele on piisav, et romaani lugemine tähendab oodata lõpetatusega [*closure*] kaasnevat rahuldust ja sõnumi vastuvõttu; selline meetod on lihtsam, kuna meenutab kõige rohkem tavalisi kommunikatsiooniakte,“ lisades, et enamasti loetaksegi romaane lootuses saada midagi, mis liitub kokku lõpuleviidud terviklikuks looks oma sisemiselt selge struktuuri ja „sõnumiga“; teisisõnu, evib tugevat „narratiivi“ muljet.

Lühidalt saaks tõdeda: nii ajaloonarratiivi (Kross) kui ka reisikirja (Sebald) žanritega kaasnev konventsionaalne arusaam eeldab, et neis sisaldub fundamentaalselt teleoloogiline struktuur. Historiograafilist teksti suunab etteantud ajaloolise teabe faktiline pagas, sündmuste ajaline ja ruumiline paiknevus, narratiivi keskmesse valitud tegelaste ettekirjutatud elukäik ja saatus jmt – suurel määral paika pandud raamistik, mis ei määra ainuüksi algusi ja lõppe, vaid ka valdava osa keskelasuvat ruumi (ehkki kirjanikul on võimalus paikapandud sündmuskäike motiveerida erinevat laadi diskursiivsete lisandustega: nt psühholoogiseerivate põhjendustega vmt). Reisikirjad²¹⁵ (ja seda taktikat kasutavad suurel määral ka nt klassikalised utoopilised teosed) on üldplaanis sihitud kohalejõudmise hetke ning sellega kaasneva reorienteerumise suunda, mida eeldab reisinarratiivi alguspunktiga tavapäraselt kaasnev meeltesegadus [*disorientation*], sellal kui narratiivne keskpaik koosneb ekslemisest – mis on ringkäik [*detour*] nii sõnasõnalises kui ka tekstilises mõttes ja mis lükkab edasi kohalejõudmise hetke.²¹⁶ Kuid ülaltoodud „Tabamatuse“ ja „Saturni rõngaste“ esimestest lõikudest paistab, kuidas fiktsionaalse

²¹³ *ibid.*

²¹⁴ F. Kermode. *The Art of Telling: essays on fiction*. Cambridge: Harvard University Press, 1983, lk 138. [tsit: A. Bennett, N. Royle. *An Introduction to Literature, Criticism and Theory*. New York: Routledge, 1995: 170]

²¹⁵ vt J. Zilcosky. *Sebald's Uncanny Travels: The Impossibility of Getting Lost*, lk 102-109. – [in: J.J. Long, A. Whitehead (eds). *W.G. Sebald: A Critical Companion*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004.]

²¹⁶ J.J. Long. *The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings*, lk 196.

maailma konstrueerimise võtmes on alguse kui nõ sisseõnnistava akti asemel tegemist pigem alguse kui jätkamisega, kui juba käigus oleva narratiivse keskpaigna.²¹⁷ Romaanid algavad *in medias res*, jättes avatuks (ja ühtaegu varjatuks) eelneva, ent viidates siiski, et miski eelnev juba eksisteerib ja mõjustab, suunab käesolevat teksti. Keskpunkti alustamise retoorilisel taktikal on selge mõju teost põhista maailma usutavusele – midagi on juba *toimumas* või on *toimunud*, luues tekstist välja jääva konteksti, viidates laiemale raamistikule, mis justnagu (tõenäoliselt ehk olles tõe nägu) taustal lasub – vihjelisuse kaudu maailma kehtestades lisandub aga tõepoolest mõistatusealge, mille lahenduskäiku hakatakse lugejale (loodetavasti) järgneva teksti ajal paljude kõrvalepõigete najal konstrueerima. Kross põimib seejuures romaanis olulist rolli hoidva identiteedimängu ning Looringu ja Vilmsi saatuste rööpsuse juba esimestesse lõikudesse. Mõlemad kirjanikud alustavad niisiis põhimõtteliselt *in medias res* ja hakkavad tagantjärele aegruumiliste hüpote kaudu looma narratiivset maailmatervikut, mõlemate tekstid peavad vormiliselt kunagi lõppema (viimane lehekülj jõuab kätte) – ent mõlemal jääb tähendustasandil puudu lõpetatus, vastus, *resolution*, lahendus *enigmale*.

3.2. Lõpud kui keskpaignad

Gérard Genette üritab „agistritöö algusjärgus mainitud artiklis „Tõenäolisus ja motivatsioon“ konstrueerida oma narratiiviteooriat, mis asetab funktsionaliseeriva ja motiveeriva rõhu tekstide lõppudele. Ühe põhimise antusena soovib ta lähtuda „narratiivi meelevaldsusest, mis äratas võlu ja tulgastust Valérysi; sellest narratiivi peadpöörivast vabadusest võtta esiteks igal sammul üks või teine siht /.../ seega: *suuna* meelevald; teiseks: jääda paigale või laieneda ühe või teise tingimuse, fakti, indeksi või katalüsaatori lisandumise kaudu /.../ – *laienemise* meelevald“.²¹⁸ Siiski tõdeb Genette seejärel, et taoline vabadus pole lõpmatu, vaid et narratiivis leiduva hetke *võimalikkus* „allub teatavale hulga kombinatoorsele kitsendustele, mis on vägagi võrreldavad nendega, mille surub lausele peale süntaktiline ja semantiline korrektsus: ka narratiivil on omad „grammatilisuse“

²¹⁷ J.J. Long. The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings, lk 197.

²¹⁸ G. Genette. Tõenäolisus ja motivatsioon, lk 194.

kriteeriumid“.²¹⁹ Genette tõdeb, et narratiivne kindlaksmääratus pole siiski mehaaniline, vaid neid hetki, kriteeriume ja kitsendusi määrab jutustaja, või õigemini autor. Seejuures enamasti valib autor keskpaiga lõppu (ehk tulemust) silmas pidades. Genette’ile on samuti oluline tagasivaateline kindlaksmääratus ning ta kirjutab, et fiktsiooni konstrueerimise paradoksaalse loogika tõttu tuleks narratiivi vaadelda ümberpööratud moel, kus põhjused on määratud tagajärgede poolt: „...viimane on see, mis valitseb kõiki ülejäänuid ning mida ennast ei valitse miski – seal paikneb meelevalda tuum – vähemasti narratiivi immanentsi seisukohalt, sest sealt edasi on lubatud otsida talle mis tahes psühholoogilisi, ajaloolisi, esteetilisi jne kindlaksmääratusi mujalt“.²²⁰ Motivatsiooni mõiste, mille ta laenab vene formalistidelt, osundab sellele, kuidas narratiivi elementide funktsionaalsus end põhjusliku kindlaksmääratuse maski taha peidab.²²¹ Genette’i (või ka teiste sarnaselt mõtleivate strukturalistide) süsteem satub omamoodi hätta, kui selle lähedusse tuua mõni Sebaldi romaan. „Saturni rõngaste“ viimaseks lauseks on:

„Ja Thomas Browne, kellel siidikaupmehe pojana võis selle jaoks silma olla, märgib ühes oma *Pseudodixia Epidemica* kohas, mida ma enam kätte ei leia, et Hollandis olnud tema ajal kombeks surimajas kõik peeglid ja pildid, kus oli kujutatud maastikke, inimesi või põlluvilju, kinni katta siidist leinalooriga, et kehast lahkuva hinge tähelepanu ei juhiks tema viimasel reisil kõrvale olgu siis omaenda nägemine või peagi alatiseks kadunud kodumaa vaatepilt“.²²²

On tõsi, et ehkki „Saturni rõngaid“ peetakse Sebaldi kõige selgemalt kõrvalekaldeliseks teoseks²²³, mis üritab silmatorkavalt hälbida linearsuse muljest ja koherentsemast narratiivsest edasiminekest, võib selles pisteliselt teatud kindlaksmääratuse sihti siiski aduda. Alapealkirjast „Inglise palverännak“ aimub, et kusagil eksisteerib mingi siht, kuhu ikkagi jõutakse – iga rännaku lõpus asub (tõenäoliselt) kodu, mida rõhutab (eestikeelsest tõlkest siiski omajagu edukamalt) saksakeelne originaal, milles *Heimat* ongi teose kõige viimane sõna. Kodu, mis on küll läinud kaduma, ja mille jätavad maha surnute lahkuvad hinged. Ehkki sellisel kodu-suunatusel on oma poeetiline võlu, ei kehtesta ega motiveeri

²¹⁹ G. Genette. Tõenäolisus ja motivatsioon, lk 195.

²²⁰ G. Genette. Tõenäolisus ja motivatsioon, lk 195-196.

²²¹ G. Genette. Tõenäolisus ja motivatsioon, lk 197.

²²² W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 246.

²²³ J.J. Long. The Sense of Sebald’s Endings... and Beginnings, lk 193.

teose lõppu siiski mingisuguse lahenduse või vastuse olemasolu. Sebaldi romaani(de) üks iseärasusi seisneb selles, et põhimõtteliselt võiks teksti ära lõpetada ka lause võrra varem. Või kaks lauset varem. Või mitu lõiku varem – üksi neist lausetest ei anna süžeele määravat, kinnistavat lõpplahendust: „Ükski neist lõppudest ei allu süžee ökonoomiale keskendunud analüüsile, ning kõik nad esindavad lahenduse või lõpetuse asemel eemale [või kõrvale] astumist,“²²⁴ kuna „Sebaldi tekstide lõpud ei esinda eelneva narratiivi loogilist tulemust ega näilise „süžee“ konventsionaalset lõpplahendust, vaid pigem opereerivad metafoorselt, koondades kokku tekstis läbivalt kohal olnud motiive ja temaatilisi niite“.²²⁵ Sebaldi tekstid vihjavad, et algused ja lõpud ise võivad eksisteerida keskmest kõrvale kalduvas suhtes.²²⁶ Nii algustes kui ka lõppudes peitub igavene avatus, mille kaudu ilmestub katse rajada kõikvõimalikke ühenduslülisid mitmesuguste entiteetide vahel, või nagu Sebaldi jutustaja ise ütleb: „...tõmbasin ühendusjooni üksteisest kaugemale jäävate sündmuste vahele, mis paistsid mulle samasse sfääri [*same order*] kuuluvat“.²²⁷ Tekstide (k)allutatus nii lõppude kui ka keskkoha suunas nõrgeneb, kuna „iga tähistaja ümber lisanduv tihe võrgustik muudab teksti risoomseks struktuuriks, millest ei ole pääsu ning mille sees ei ole hierarhiaid [*sic!*]“.²²⁸

Ülalmainitud narratoloogide „keskpaiga täitmise“ mõttekäigule sarnanevad Genette'i kommentaarid Balzaci romaanidele. Genette toonitab nende teoste erinevust klassitsistlikest romaanidest, mille põhjustaks on narratiivsuse vallutamine diskursuse poolt. Diskursuse vallutamist võikski pidada üheks realistliku kirjutamise põhitaktikaks, mis postmodernismi poole suundumisega ainult süvenes: „Sellegipoolest – isegi autori lõa otsas, kes on äärmiselt lobahimuline, samas aga ülimalt tähelepanelik dramaatilise hoo suhtes – diskursus laiub, vohab ja paistab sageli äärepealt lämmatavat sündmuste käiku, mida ta oma ülesande poolest peaks valgustama“.²²⁹ Diskursuse juurdevool olevat niivõrd suur, et narratiivsuse ja diskursiivsuse tasakaal pannakse proovile ja „kui seda tasakaalu veel natuke kõigutada, jääb tegevus diskursusele alla ning muutub teisejärguliseks. Selle

²²⁴ J.J. Long. The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings, lk 200.

²²⁵ *ibid.*

²²⁶ J.J. Long. The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings, lk 203.

²²⁷ W.G. Sebald. Peapööritus. Tunded, lk 70.

²²⁸ C. Albes. Die Erkundung der Leere. Anmerkungen zu W.G. Sebalds „englischer Wallfahrt“ Die Ringe des Saturn. Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft, 46, 2002, lk 290-291.

²²⁹ G. Genette. Tõenäolisus ja motivatsioon, lk 189.

tagajärg on määrav: romaan kui žanr lahustub nn moodsas (pr. k. *Moderne*) kirjanduses“.²³⁰ Kui niimoodi luuakse ühenduslüli Balzaci ja Prousti (realismi ja (kõrg)modernismi) vahel, siis ega sealt pole enam pikk samm ka Sebaldini. Modernismi problemaatilisuse ja ammendumise, postmodernistliku nihilismi, ängi ja provokatiivsuse ületamise eksperiment kehtestab aga uue ja omalaadse peaaegu et ülidiskursiivse kirjanduse, milles tegevus (kui dramaatiline hoog, sündmustik) on parimalgi juhul sekundaarne. Ent selle kirjanduse komponeerimisprintsip on mittemodernselt ümber transformeeritud, kuna enam ei valda teksti autoritaarse alatooniga suveräänne autor, kes kirjutab iseendast, keelevallast ja epistemoloogilistest probleemidest, vaid positsiooni võtab sisse implitsiitsem, vaoshoitud ja varjatud jutustajasosin, mis üritab anda hääle kogu ontoloogilisele maailmatervikule – laseb seejuures rääkida inimestel, ühiskondadel, loomadadel, asjadadel, masinatel, mälul, maal ja ilmal jne.

Esmapilgul võib paista, et Krossi ajalooromaani lõpplahendus on ette ära määratud – Vilmsi ja Looringu surma eest me ei pääse. Ent problemaatiliseks muutub olukord, kui üritame leida selle lõpu juurest selget vastust alguses kehtestatud mõistatusele, lõpplahendust küsimusele. Sest tegelike mõistatuste seas leidub näiteks küsimine abstraktsema, tabamatu ajaloolise tõe järele; või fiktsiooni ja historiograafia dünaamilise suhte järele, või Eesti riigi ja rahvuse kestvuse probleemide järele jne. Mõnes mõttes esitatakse küsimusi, millele on põhimõtteliselt võimatu vastata. Kõige ilmsemal tegevustasandil võime aduda Jüri Vilmsi saatuse probleemsituatsiooni. Krossi teose üheks peamiseks eesmärgiks on eksplitseerida tema alternatiivset ajalooversiooni, mida ta peamiselt demonstreerib Looringu detektiiv-ajaloolase uurimistöö kaudu. Kross annab lugejale kätte niidiotsa, mis on samas tema alternatiivse sündmuste käigu teenistuses, ent kuna „ajalooline tõde“ on tabamatu, ei saa kätteantusse suhtuda täiemahulise kindlustundega. Seejuures süvendab Kross seda ebakindlust oma retoorilis-poeetilisel tasandil järjepidevalt. Eriti markantselt toonitatakse lõplikku otsustamatust viimase peatüki tegelastasandite efemeerses kokkusulandumises, nende identiteedi ja kogemuse ühtlustavas vaheldumises. Looringu hukkamisel on tema kõrval samuti kolm meest, üks neist nimega Arnold (Tammik, keda Loring kohtas vangikongis; ent järsku sulandub ta identiteet

²³⁰ T. Kirss. Kultuuritõlge ruudus. Gérard Genette'i „Tõenäolisus ja motivatsioon“. – *Methis* nr 8, 2011, lk 206.

Vilmsi kaaslane Arnold Jürgensiga), Vilmsi hukkamise juures olnud allohvitser Paschek ja leitnant Giers taasilmuvad kajadena kohalolevate ohvitseride kujudes, ning isegi Looringu hukkamiskoht ning Vilmsi võimalik hukkamiskoht otsekui kohtuvad ajastuüleses ruumis:

„Kolmelt poolt on plank tihe ja kõrge. Neljandalt on ta kõrge, aga hõre. Neljandalt on laudade vahel näha madalat, halli, alles rohutärketa maad, paadikarvalist maad, nagu Kristjan Jaak oleks ütelnud, ja mõnekümne sammu taga sinakas pragulises jääkattes vett. Tähendab Emajõe luht peab see siis olema. Või Vitõ saare rand aastakümnete eest. Või Loomaaia laht Töölõ suhkruvabriku taga—“.²³¹

Selgest lahendusest on aga puudus, lõpp jääb (ajalooliselt ja ajaloole) avatuks, andes tegeliku, lõpliku tõlgendus- ja otsustuskäigu lugejale. Parim, mida saab ajaloo paratamatu möödumise ja hõlmamatuse ees tõdeda, on see, et kusagil võib siiski peituda õige vastuslahendus, mõni vajalik dokument, mõni kinnitav ese, ootamatult paljastuv matmispaik vmt. Isegi kui seda käesoleval hetkel kindlalt kätte ei saa, eksisteerib see lahendus puhtas tõenäolisuses ja võimaluses, et paikapandud ajalugu võib iga hetk muutuda. Seega saab tõdeda, et vastuseid, mis meile ette antud, on võimalik (ja vahel isegi tarvilik) aegajalt ümber mõelda ja tõlgendada. Lõpp ei saabu raamatu viimase leheküljega. Krossi loomesuundi saaks siinpuhul valgustada, kasutades ära paari näidet Sebaldi proosast. Avatusele motiveeritud lõpplahenduse üle reflekteeriva kirjelduse leiab „Saturni rõngaste“ lehekülgedelt, kui jutustaja kohtub oma sõbra Alec Garrardiga, kes on juba aastaid ehitanud ammukadunud Jeruusalemma templi mudelit:

„...ja veel ees ootav töö on endistviisi tohutu, võiks isegi öelda, et minu ikka täpsemaks minevate teadmiste alusel paistab mul olevat temast praegu igas mõttes raskem jagu saada kui kümne või viieteistkümne aasta eest. Üks neid Ameerika evangeliste küsis mult kord, kas kujutlus, mis mul templist on, sai mulle osaks jumaliku ilmutuse kaudu. *And when I said to him it's nothing to do with divine revelation, he was very disappointed. If it had been divine revelation, I said to him, why would I have had to make alterations as I went along? No, it's just research really and work, endless hours of work*, ütles Alec Garrard. Tuleb mišnat uurida, rääkis ta edasi, ja kõiki muid olemasolevaid allikaid ja Rooma arhitektuuri ning Herodese ehitatud Masada ja Borodiumi rajatiste iseärasusi, sest ainult nii tulevad õiged ideed pähe. Kogu meie töö ei tugine lõppkokkuvõttes millelegi muule kui

²³¹ J. Kross. Tabamatus, lk 303.

ideedele, mis aja jooksul pidevalt muutuvad ning mis panevad sind seetõttu sageli maha lõhkuma seda, mida sa pidasid juba valmissaanuks, ja uuesti peale hakkama. /.../ Kui tervikuna peab tekkima elutruuduse mulje [*sic!*], tuleb lõppude lõpuks käsitsi valmistada iga ruutsentimeetrisuurune kassett kolonnaadide laes, iga üksik sadadest sammastest ja iga üksik musttuhandest kvaaderkivist, ning need spetsiaalselt värvida.²³²

Aja- ja kultuuriloo (ümber)kirjutamine sarnaneb sellise konstruktiivse loomeaktiga – nagu ei tea me Jeruusalemma templi lõplikku välimust ja ülesehitust, ei tea me ka ajaloo(liselt juhtunu) lõplikku välimust ja ülesehitust. Parim viis jõuda „tõelisele“ mudelile – teosele, mis kunagi valmida ei taha – võimalikult lähedale, on mõtete, kujutelmade, ajastute, *zeitgeistide*, mõtteviiside, trendide, konventsioonide, traditsioonide jne kokkusulandav analüüs. Ent ühtaegu on selline kirjutamisakt ja –iha osaliselt mõistetamatu, paikapanematu, tabamatu tegevus, nagu tõdeb jutustaja mujal:

„Päevade ja nädalate kaupa murrad sa asjata pead, ja kui sult küsitaks, ei teaks sa öelda, kas sa kirjutad edasi harjumusest või enese kehtima panemiseks, või kuna sa pole midagi muud õppinud, või imestusest elu üle, tõearmastusest, meeleheitest või nõrdimusest, niisama vähe, kui sa suudaksid öelda, kas kirjutamine teeb targemaks või peast segasemaks. Vahest kaotab igaüks meist ülevaate täpselt seda mõõtu mõõda, milles ta oma teost edasi ehitab, ja võib-olla sel põhjusel kaldume sinnapoole, et vahetada oma vaimukonstruktsioonide kasvav komplekssus ära edasimineku tunnetuses, samal ajal ühtlasi juba aimates, et me ei suuda iialgi mõista neid imponderabiile, mis tegelikult määravad me eluteed“.²³³

Tundub ikkagi, et „mõistmise üritus“ ise võibki olla kirjutamisprotsessi üks alustalasid ja edasiviiv jõud, töötades teatud spetsiifilise uurija-mentaliteedi ja tõe-iha pingeväljal – ent milles peitub psühholoogiliselt-kognitiivselt häiriv, lõplikult lahendamatu taak:

„Et seepärast just kangrud ja nendega mõneski asjas võrreldavad õpetlased ja muud kirjamehed nagu võib lugeda tol ajal Saksamaal avaldatud *Empiirilise psühholoogia magasinis*, kaldusid melanhooliasse ja kõigisse sellest tärkavatesse hädadesse, see on arusaadav töö puhul, mis sunnib sind pidevalt küürus istuma, püsivalt ja pingsalt järele mõtlema ning otsatult üle arvutama laiu kunstmustreid. Ma arvan, et me ei kujuta kergesti ette, millistesse väljapääsmatutesse kuristikesse meid võib vahel ajada see igavene ja ka

²³² W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 202-203.

²³³ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 149-150.

niinimetatud vabal õhtul kestev juurdlemine, see unenägudesegi tungiv tunne, et me valisime vale niidi“.²³⁴

Alguste ja lõppude avatusega kaasnev lahenduste või vastuste määramatus distantseerib vastavaid narratiive modernselt ratsionaliseerivast ja determineerivast, ettekirjutavast algest. Konkreetse „sõnumi“ osakaal piseneb, kuid see ei tähenda, et narratiiv jääks mõistetamatuks või tähendusetuks – pigem haaratakse tekst laiema ja avatuma tähendusvõrgustiku sisse, unustamata seejuures lugeja panustavat rolli. Amodernse trajektooriga kirjeldus-kirjandus, mille eesmärgiks on hõlmata võimalikult laia, mitmekülgselt, võrgustikulist, hierarhiseerimata maailmatervikut (viidates algustele ja lõppudele kui juba-toimimises-olevatele, omaenda mineviku ja tulevikuga hetkedele), peab seega ühtaegu avama ja põimima endasse lugeja positsiooni, teda tekstist radikaalselt eraldamata või teda allutamata. Tekst ei ole monoliit, kõrgudes ligipääsmatuna kõigi kohal. Lugeja asub aktiivseks ja oluliseks osalejaks sellel toimijate-võrgustiku tasandil, kuid ei muutu siiski niivõrd primaarseks või autoritaarseks nagu sedastab postmodernistlik autori surma visioon.

3.3. Avatud keskpaiga risoomne digressioon

Alguste ja lõppude tinglike piirade juurest liikugem lõpuks laialivalguva-kulgeva keskpaiga juurde, mis on hõivanud enda alla kogu „narratiivsuse“ *per se*. Kirjandusmõtiskluste üsnagi pikaage se traditsiooni raames kiputakse kõrvalekaldelisust pigem kõrvale jätma, või peetakse seda nähtuseks, mida retoorika ja teooria peaksid justkui parandama²³⁵, kuid tänapäeva teoreetiline mõtlemine pigem tunnistab, et „kõrvalekaldumine on algusest saati narratiivse vormi loomumane osa ning seda on võimalik leida ka varajaste eepiliste narratiivide suhteliselt lineaarses lihtsuses“.²³⁶ Võime võtta aluseks Peter Brooksi või Ross Chambersi kinnitused, et kirjandus – eriti pikem proosateos nagu romaan – on oma olemuselt kõrvalekaldeline, kuna kõik lood saavad

²³⁴ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 235.

²³⁵ A. Grohmann, C. Wells (eds.). Introduction. – Digressions in European Literature. From Cervantes to Sebald. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010, lk 2.

²³⁶ A. Grohmann, C. Wells. Introduction, lk 3.

narratiividenä olemasolevaks nimelt seeläbi, et nad ei järgi sirgjoont, seda lühimat teed, mis viib algusest lõpuni; vaid nad saavad võtta narratiivse kuju alles siis, kui distanseerivad lõppe algustest, kasutades vähemalt seda, mida Brooks nimetab „minimaalselt komplitseeritud ümbersõiduks [*detour*] või kõrvalekaldeks [*deviance*]“ – kuna nendeta lihtsalt poleks narratiivi.²³⁷ Kui asi on tõepoolest nii, muutub kirjanduslik kõrvalekaldeisus pigem kraadi kui absoluudi küsimuseks, mitte essentsiaalsuse vaid määra või ulatuse uurimiseks.²³⁸ Ühed narratiivid on lihtsalt rohkem digressiivsed kui teised. Ühed narratiivid üritavad ehk hõlmata rohkem kui teised, laiendades oma nn diskursiivset täitematerjali tekstiruumis sõna võimalike piirideni. Sedakaudu avanenud keskelasuva narratiivse ala kõrvalekaldeisus seostub lähedaselt tekstide loodud näilise liiasusega ning kirjanike tekstiloomeliste käikudega, mille eesmärgiks on viia lugejat erinevatesse *teispoosustesse*, uutesse maailmatesse – ja mõnel puhul, näiteks „Saturni rõngaste“ narratoloogilist tasandi vaadeldes, äratada elule digressiooni surnud metafoor (ladinakeelne originaal *disgradi* tähendabki „astuda kõrvale“).²³⁹ Kuidas siis „kõrvale astutakse“, st milliseid narratiiviloome võtteid Kross ja Sebald selleks kasutavad?

3.4. Vahendatuse mitmetasandilisus

Üks intrigeerivamaid viise, kuidas aja- ja kultuurilugu kõnetavad kirjanikud käivad oma tekstides ümber ajalooliste isikutega, seondub nii vahendamis- kui ka siirdetasandite varieerimisega. Üks korduvalt esinev taktika (eriti Krossil) on ühendada faktuaalset ja fiktsionaalset sujuvate, peaaegu märkamatu sõnastusnihetega. „Tabamatus“ on täis lauseid, kus ajalooliselt teadatud faktid lähevad üle kirjaniku fantaasiaks, mis hõlmab nt sündmusi, nähtusi või siseilma mõtteid, millest saab kõneleda ainult kõiketeadev jutustaja. Trajektoor on enamvähem selline: verifitseeritav ajalooline fakt → siirdemarker (üleminekupiir) → [tõenäolisuse põhjale konstrueeritud] fiktsioon. Enamasti toimub üleminek paari lausega, järgnev tekstiosa seda tõenäolise fiktsiooni aspekti enam ei kommenteeri, kuigi on ka erandeid. Need nihked või siirdemarkerid ehitatakse niisiis peamiselt üles tõenäosuse põhjale, enamasti tähistatakse neid sõnadega „ilmselt“,

²³⁷ A. Grohmann, C. Wells. Introduction, lk 1.

²³⁸ *ibid.*

²³⁹ J.J. Long. The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings, lk 193.

„kindlasti“, „vahest“, „tõenäoliselt“, „võib-olla“ jne, vahel isegi toonitades jutustaja kujutlusakti: „[Professor Saral] kirjeldas, kuidas ta olevat Vilmsiga vaidlusse sattunud. Ju see oli olnud 17-nda aasta kevadel, suurel koosolekul, vist „Estonia“ kontserdisaalis. Ma kujutlen, Saral kõnepuldis lava ees ja Vilms oma vahelehuüetega kuskil saali keskel. Ja siis – aina teravamad repliigid kummaltki poolt“.²⁴⁰ Krossi siirdevaheldused võivad seejuures olla üsnagi kiired ja tõhusad, kulgedes ainuüksi ühes lõigus hüplikult kindluste-ebakindluste, faktide-fiktsioonide vahel:

„Sest selles pesas vastamisi – jaama juures raudteemajade poolel punased, linna poolel, koolimajas ja jumal teab kus (ma pole jõudnud seda veel uurida), võibolla Arroneti talvetühja supelasutuse ruumides – Esimene Eesti polk. Kaks teineteist esialgu ärakannatavat, pinevil teineteist nuusutavat, teineteise ületulekut või lagunemist ootavat jõudu. Ja see Esimene Eesti polk – puhtal kujul Vilmsi sünnitis. Sest mitmed mäletajad teavad, et just tema oli võtnud rahvuslike polkude loomise idee Maanõukogus üles. Just tema oli kinnitanud: *võib* tekkida olukord, kus Maanõukogul läheb neid polkusi tarvis. Võibolla veel üldsegi mitte kujutledes, missugune olukord see võiks olla. Või söandades seda juba koguni täpselt kujutleda, jumal teab. Aga seda teavad juba kõik, et just tema saadeti siis, aprillis 17, Maanõukogu poolt Petrogradi, hankima nende polkude loomiseks Kerenski luba. Sest tema oli peaministriga isiklikult tuttav. Arvatavasti Strandmani kaudu tekkinud tutvus. Aga võibolla ka peaministri advokaaditöös sõlmunud. Muuseas, kui mult küsitakse, milline oli Vilmsi suhtumine Kerenskisse, tuleks vastata: evolutsiooniline. Nagu tema lesk mulle rääkis.“²⁴¹

Siinne näitlikustav tekstilõik pole „Tabamatuses“ ainus omanäoline, vaid selliseid leidub vähemalt iga kümnekonna lehekülje tagant. Jälgigem igatahes teksti retoorilist ülesehitust, seda, kuidas kindel ja kahtlev toon vahelduvad ning kuidas otsekui kinnitavaid-tõestavaid viiteid kombineeritakse ebalustega. Ühel hetkel teatakse ja mäletatakse kindlalt, teisel pole jõudnud uurida või esitatakse hoopis mõni „tõenäoline“ väide. Nõndamoodi kestab tekst edasi mitme lehekülje jagu (lk 56-61), kus päriselt juhtunud ajaloolisi sündmushetki kirjeldatakse kohalolijate tunnistuste ning erinevate tõenäolisuste-võimalikkuste põimingute kaudu, kusjuures poole peal moondub tekst sujuvalt ümber selgesse draama- või stsenaariumi-laadsesse dialoogiformaati ning edasiste kirjelduste retoorika läheb aina kindlamaks, assertiivsemaks. Lisaks tasub toonitada, et jutustaja

²⁴⁰ J. Kross. Tabamatus, lk 36.

²⁴¹ J. Kross. Tabamatus, lk 57.

Looring tegeleb sedalaadi tekstilõikudes märkimisväärselt tihti oma mälu-mäletamise esiletoomise ning kommenteerimisega, ehkki intrigeerival kombel kipub see mälu olema omapäraselt selektiivne, kõlades tihtilugu kahtlaselt kokku kirjaniku narratiivi eesmärkidega. Ühes kohas suudab Looring mäletada lehekülgede viisi kellegi isiku tunnistust, esseed, dokumenti, kõnet, kommentaari vmt (peaaegu rida-realt, kõigis nüanssides – justkui haaraks tekstimaterjali otse arhiivist), teisal aga ei suuda mõne isiku nimegi meelde tuletada.

Neis punktides võiks näha loomejõu topeldumist: kui nõ faktilistes tekstilõikudes tegeleb tekst maailma taasloomisega (taastamisega) deskriptiivide või assertiivide kaudu (kõnetegudena, mis ehitavad ajaloolise teabe põhjal üles fiktsionaalset ruumi, tehes seda olevaks), siis taolistes üleminekukohtades muutub taasloomine uuema tasandi laiendavaks, avavaks loomeaktiks: kui väga tihti on tegemist sisemiste muljete või sisemonoloogiga, luuakse suhestumisvõimalus, mis toob tegelase lugejale lähemale. Ühtaegu lahendatakse tekstis nõnda ajaloolisi lünki, antakse vihjelisi vastuseid, mida ühestki allikast või dokumendist ei pruugi leida. Eriti markantseks lähevad taolised üleminekud ja fiktsionaliseerimised teose lõpusirgel, kui Looring istub kurnatuna vangikongis ning ootab otsust oma saatuse kohta. Looringu ja Vilmsi identiteet tuuakse mitmes peatükis teineteisele erakordselt lähedale: peatükid 25 ja 26 kirjeldavad Looringu mõtteid ja tegevusi, 27. peatükk läheb aga sujuvalt üle ajaliselt kauge, ent meeleolult paralleelse Vilmsi ülekuulamise kirjeldamise juurde, kusjuures eelmise peatüki viimane ning selle peatüki esimene sõna on täpselt sama: „elektripirnikene,²⁴² luues esialgu mulje, et eelmine peatükk jätkub uelt realt. 28. peatükk liigub tagasi Looringu juurde, 29. on taas Vilmsist, ehkki nende piirjooned muutuvad aina ähmasemaks ja unenäolisemaks, vihjates sellele, et kogu eelnev detailne Vilmsi ja tema kaaslaste viimaste päevade kirjeldus võib hoopis olla ülekuulamistest väsinud ja stressis Looringu kujutelm. Tegemist on poeetiliselt osava võttega, kuna sedasi sisetatakse teksti keskele Krossi alternatiivne versioon Vilmsi vangistuskohast ja saatusest, kasutades ära Vilmsi enda vaatevinklit, mille kaudu esitletakse tema ja ta ülekuulajate (kindral von der Goltzi) või ka kaaslaste vahelisi vestlusi sõnasõnalt. Mõistetavalt on sellise ajaloolise teabe kättesaamine niivõrd spetsiifilisel tasandil totaalselt võimatu, kuid ilmneb romaanis särava veenvusega – Vilmsi tegelik

²⁴² J. Kross. Tabamatus, lk 252-253.

saatus on (fiktsionaliseeritud) kirjasõnas talletatud, kusjuures neis peatükkides pole ühtegi vihjet tõenäolisusele, ei ühtegi „võib-olla“, „arvatavasti“ vm markerit.

Sebaldi „Saturni rõngastes“ toimib sarnase näitena teine pool üheksandast peatükist²⁴³ (pärast Alec Garrardi ja Jeruusalemma templit), kui jutustaja kirjeldab 18. sajandi lõpul toimunud kohtumist kellegi noore prantsuse aadliku (revolutsioonikoleduste eest Inglismaale põgenenud hilisem kirjanik François-René de Chateaubriand) ja Ilketshalli St. Margareti pastori tütre Charlotte'i vahel. „Charlotte Ivesiga kohtumise lugu on üksnes tilluke katkend vikont de Chateaubriand'i tuhandete lehekülgede pikkustest memuaaridest,“ tõdeb jutustaja²⁴⁴, viidates, et ta põimib konkreetsele ajaloolisele faktile (Chateaubriand külastas pastor Ivesi) vaheldumisi juurde prantslase enda mälestusi ja arusaama suvekuudel toimunud, ent isegi siin lisanduvad möödaminnes ja märkamatuks sisemised-subjektiivsed ja tabamatud kirjeldustasandid, millele pääseb juurde ainult kõiketeadev jutustaja (või autor, kes neid motiveeringuid tõenäolisusele põhinedes välja mõtleb). Tekstilõigu lõppsirgel toimub aga taaskord Sebaldile omane identiteedimäng, kui Chateaubriandi tsitaatide-refereeringute markeeritud vahendamisest liigutakse sujuvalt meie- ja seejärel üldse minavormi juurde – ent ootamatult vahetatakse minafookuses olnud prantslane välja kaasaegse ringijalutava jutustaja Sebaldiga. Läheb aga mõni hetk, et sellest nihkest aru saada; nagu Vilms ja Loring „Tabamatuse“ lõppsirgel jäävad ka Sebaldi ja Chateaubriandi tegelastasandid ajutiselt kattuma.

„Seitsmeteistkümneaastaselt, kirjutab Chateaubriand, lahkusin ma Combourg'ist. Ühel päeval tegi isa mulle teatavaks, et nüüdsest pean käima oma teed, et ma astun *régiment de Navarre*'sse ja homme sõidan Rennes'i kaudu Cambrais'se. Siin, ütles ta, on sada luidoori. Ärge raisake neid ja ärge kunagi häbistage oma nime. Minu lahkumise ajal põdes ta juba süvenevat halvatust, mis pidi ta lõpuks hauda viima. Ta vasak käsi tõmbles pidevalt ja ta pidi seda parema käega kinni hoidma. Nii seisis ta, olles mulle oma vana mõõga üle andnud, minuga kabrioleti ees, mis juba ootas haljal õuel. Me sõitsime teed, mis viis mööda kalatiigist, ma nägin veel kord veskioja läigatust ja pääsukesi kõrkjate kohal ristlemas. Siis vaatasin ettepoole, enda ees avanevale väljale.

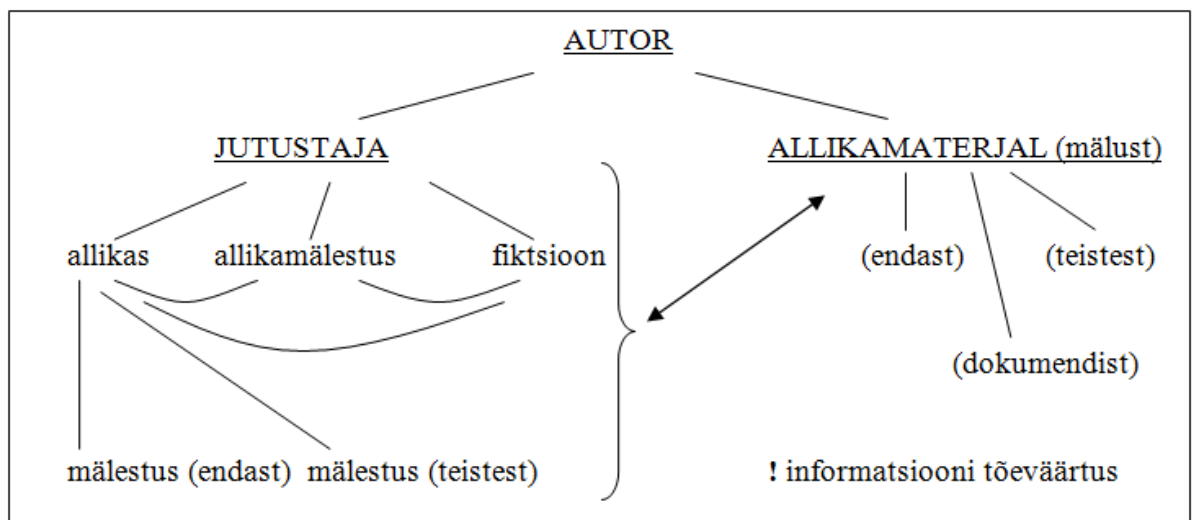
Mul oli veel tund aega minna Ilketshalli St. Margaretist kuni Bungayni ja teine tund Bungayst üle Waveney oru padurmaa kuni teisele poole Ditchinghami. Juba kaugelt ära tuntavana, põhja poolt küllaltki järsult madalamate paikadeni laskuva maa jalamil asus

²⁴³ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 208-215.

²⁴⁴ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 212.

Ditchingham Lodge, tasandiku äärel täiesti omaette seisev maja, kuhu Charlotte Ives oli kolinud pärast abiellumist admiral Suttoniga ja kus ta oli palju aastaid elanud.²⁴⁵

Narratiivi faktide-fiktsioonide vaheline siirdelisus on seotud tekstides leiduva informatsiooni koondamise ja esitamise mitmetasandilise vahendatusega, mille kohta tegin lihtsa ja suhteliselt elementaarse näitlikustava skeemi:

Kuna ajalooteoste loomisel on oluline osa mäletatava teabe orgaanilisel ärakasutamisel, areneb välja andmeedastuse mitmekihiline struktuur. Paremas tulbas on päriselulised allikmaterjalid, millele võib olla otsene ligipääs ja need koosnevad peamiselt mälestuste ülestähendamisest, elukogemuste ja muu kogutud teabe sünteesist – iga tekst on siiski kellegi kirjutatud. Selline mälu põhine element võib seonduda autori enda isikliku taustaga (nt autobiograafiliste tekstide puhul), kuid võib olla ka mälu jälg teistest inimestest (nende käest kuuldu või hoopis kuulujutt) või mõnest dokumendist. Teisisõnu, mäletaja mäletus endast, mäletaja mälestus teistest või kolmanda variandina mälestus mõnest käsikirjast, teosest vmt. Kõigis neis aspektides lisandub tõeväärtuse küsimus – kui usaldusväärne või korrektne on (saab olla) vastav allikas, meenutus vm. Vasakus tulbas on ilukirjandusliku maailma tasand, mille puhul autor on valinud endale jutustaja(d) seda informatsiooni vahendama – vasak ja parem tulp on omavahel muidugi otseselt seotud, kuna jutustaja edastatud allikad (olgu siis mäletused endast või teistest), mälestused kusagil

²⁴⁵ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 214-215.

eksisteerivatest allikatest või puhtanõoline väljamõeldis ammutavad oma põhja parempoolse tulba päriselulistest materjalidest-säilikutest.

Nii Kross kui ka Sebald ehitavad oma narratiivi sellistele mitmekordsetele vahendustele, kus mõnel puhul on lugeja ja loetava informatsiooni vahel lausa kolm-neli viis-kuus astet, nt kui Jaan Krossi kirjutatud teose jutustajahääl Aleksander Loothing jutustab oma kaaslasest ümber mõne riigi teise otsa ära peidetud dokumendi sisu – ja see dokument võib seejuures olla ülestähendus ühe Vilmsi elulooga seotud isiku mälestusest hoopis kellegi kolmanda isiku kohta. Sebaldi hilisem romaan „Austerlitz“ muutub taolise retoorilise praktikaga eriti äärmuslikuks, tekst on täis vormeleid stiilis [üks inimene rääkis, kuidas teine inimene rääkis, kuidas juhtus mõni sündmus], „Saturni rõngad“ päris nii selgelt neid vahendusi ei eksplitseeri, ent need on igati olemas – jutustaja Sebaldi passiivusest ja ära kadumisest teiste isikute poolt edastatava mõttevoolu taha olen käesolevas töös juba rääkinud, ehkki võib ära märkida, et Sebald integreerib neidsamu mitmekülgse taustaga häält, et selgitada ja näitlikustada erinevaid loomingulise tegevusega seotud printsiipe.

Pika narratiivi polüfoonilisus, häälte ja kõnelejate mitmekesisus pole muidugi ootamatu ega unikaalne, vaid need seigad asuvad romaanižanri tuumas. Amodernse trajektooriga struktureerimisviis kasutab niisiis üsnagi klassikalisi taktikaid, ümber on vaid mõeldud tähtsustamisparameetrid – informatsiooni vahendus ei pruugi luua automaatset hierarhiseeritust kõnelejate vahele. Krossi romaanis on seda võimalik mingil määral veel aduda, kuna vahendajate ja vahendusetappide olemasolu üheks põhjuseks on siinpuhul legitimeerida jutustaja väiteid ajaloosündmuste või isikute kohta (välja arvatud neil juhtudel, kui jutustaja õõnestab oma allikate tõeväärtust ise, viidates ebausaldusväärsusele või ebakõladele). Sebaldi haare liigub kaugemale, tema eesmärgiks ei ole tõestada või argumenteerida nähtuste olemasolu või tõeväärtuse ümber, vaid pigem lubada kõigil ja kõigil omada häält, kõnevõimet.

3.5. Pihtimused ja tunnistused

Sebald vahendab ja laseb kõneleda, anda tunnistusi paljudel isikutel erinevatest aegadest ja valdkondadest; Kross vahendab ja laseb kõneleda, anda tunnistusi Vilmsil ja Loothingul,

nende kaaslastel ja isegi vaenlastel. Need tahud annavad lugejale võimaluse suhestuda ja laiendada oma kogemuspagasit just vahendatuse tasandil – ehkki mõni inimene võib rääkida isikliku kogemuse olulisusest ja primaarsusest, on sel juhul tegemist selektiivsuse illusiooniga. Mitte keegi ei taha päriselt-vahetult omal nahal kogeda totalitaarse režiimi vägivalda, küüditamist, ülekuulamisi vmt kuritegelikke akte; mitte keegi ei taha päriselt kogeda õudusi, ent kirjandus võib luua võimaluse mõistmiseks, sest „jutustades lugusid sündmustest, mida keegi teine arvatavasti läbi elas, jutustame me lugu asenduskogemustest“.²⁴⁶ Üks peamine ühenduslüli, mida saab tõmmata Krossi ja Sebaldi romaanide vahele, oleks enamike väljajoonistuvate isikute (osaline) deviantsus, normidest hälbimine, sobimatus ühiskondlike-poliitiliste nõudmiste ja tavadega, nende komme mõelda, käituda ühel või teisel põhjusel teisiti, langemata kokku oodatava ja korrektse keskmise kodanikuga.

Ümbritsev režiim määras nii Vilmsi kui Looringu sobimatuks, liigselt isemeelseteks ja ohtlikeks mitte-allujateks, keda tarvis kas tasalülitada või ühiskondlikust sfäärist konkreetset eemaldada. Süsteem mõistis mõlemad hukka ja üritas maha vaikida. Ehkki valitsev poliitiline struktuur võis pealispinnal osaliselt muutuda, kestis selle alustalana põhistav modernne mõtlemisviis laias laastus edasi. Krossi ilukirjanduslik looming loob kanali, et nende isikute hääl mingil määral taastada., seejuures kirjeldatakse inimeste käitumismustrite dünaamikat ühiskondlik-poliitiliselt keerukates ja ohtlikes olukordades, nõndakaudu muuseas hoiatades enneaegse hukkamõistmise eest. Tegelastele antakse nõ võimalus (üles)tunnistusteks ja argumentideks, luuakse mitmekülgne mõtteilm ja sisemine psühholoogiline motiveeritus jne – sedakaudu tõuseb esile väidetavalt deviantsete isikute individuaalsus, isikupära ning nende õigus eksisteerida. Kui „Tabamatuse“ üks trajektoor sihhib taastada-avastada Vilmsi elu ning saatust, siis kõrvalliinil toimib Looringu väidetava „punasuse“ osaline legitimeerimine. Artiklis „Vigased ja asendavad hääled narratiivides“ küsib Lars-Christer Hydén, mis toimub olukorras, kus kõneleja või autor on mingil viisil kommunikatiivselt võimetu, ei suuda täita loo esitaja osa, olla loos nii jutustaja kui tegelane? Kui ollakse võimetu jutustama, ei suudeta luua oma elu, seda välja töötada, läbi

²⁴⁶ L.C. Hydén. Vigased ja asendavad hääled narratiivides. – Jutustamise teooriad ja praktikad. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010, lk 167. [asenduskogemuse mõiste kohta pikemalt vt W. Labov. The Transformation of Experience in Narrative Syntax. – Language in the Inner City. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972, lk 354-405.]

vaadata, põhjalikult uurida?²⁴⁷ Analoogselt saabki küsida, mis juhtub, kui kõneleja on ammu surnud, tegelik saatus teadmata, tema ajaloolise rolli mõtestamine aastakümneid taunitud. Kui alles on vaid juhuslikke noppeid loomingust ning teiste üksikuid mälestusi ja muljetusi – sellist (auto)biograafilist materjali ära kasutavad narratiivid võimaldavad nüüd mõnel vahendajal-kirjanikul põimida kättesaadavaid andmeid fiktsionaalse loomingulisusega, et esitada mingisugune, loodetavasti eetiliselte adekvaatne, tekstivõrgustik.

Lars-Christer Hydén kõneleb selles artiklis peamiselt psühholoogilistest-füsioloogilistest traumadest või probleemidest, mille tagajärjel inimene kaotab võimelisuse omaenda siseilma fokuseerida, tõlgendada, koondada. Kuna Vilmsi-Looringu puhul võime kõneleda nt osalisest institutsionaalsest vaigistamisest, millele lisandub nende ammusurnute otsene rääkimisvõimetus, on Hydéni mõtteid suurel määral võimalik produktiivselt üle kanda, laiendada ja rakendada küll. Hydén ütleb, et kaotatud füüsilise hääle asemel saame hakata kasutama mõnd teist häälekanalit, suheldes ja vahendades nt kirjasõna abil – nõnda, et „teine inimene laenab asendushäälena funktsioneerimiseks oma füüsilise hääle“²⁴⁸ või võimaluse puhul autorliku hääle (nt Krossi või Sebaldi oma). Selles protsessis formuleeritakse üksikisiku(te) eriline kogemus, spetsiifilised maailma- ja eluvaated ning tunnetus sõnade (korrastamise) kaudu. „Mälestused, mõtted ja assotsiatsioonid võivad eksisteerida kokkupressitult, ent edastamiseks tuleb nad (näiteks) keele vormi ümber panna“.²⁴⁹ Nn autorlik hääle toob esile, liidab ühte ja edastab selle, mis moodustab indiviidi erilise kogemuse ja maailmavaate. Hydén nendib, et autorlik hääle luuakse dialoogis teistega ning see tuleb esile osana sisedialoogist, ta võib olla nõrk, arenev või äärmuslikul juhul vaikida või hoopis laiali laguneda. Autorlik asendushääle tähendab suhestumist kellegi teise, nii füüsilise inimese enda kui ka tema füüsilise ja autorliku häälega, st selle isiku maailma tajumise viisiga. Asendushääle areneb sedakaudu organiseerivaks hääleks, kuid seejuures on oluline säilitada analüütilisus, kuna teise

²⁴⁷ L.-C. Hydén. Vigased ja asendavad hääled narratiivides, lk 167.

²⁴⁸ L.-C. Hydén. Vigased ja asendavad hääled narratiivides, lk 168.

²⁴⁹ J. Brockmeier. Language, Experience, and the „Traumatic Gap“: How to Talk about 9/11?, 2008. [ref: L.-C. Hydén. Vigased ja asendavad hääled narratiivides, lk 167-168.]

inimese häälele vormi andmiseks on vajalik püüda mõista tema algset kommunikatiivset žesti ja kavatsust.²⁵⁰

„Tabamatust“ esitletakse peamiselt kui Looringu autobiograafilis-legitimeerivat teksti, mis vahendab seejuures siiski Jüri Vilmsi biograafilist materjali, ning mille faktuaalselt-materiaalselt „tõestatavatele“ tekstifragmentidele lisandub fiktsionaalsuse pretensioon (esilehel kirjas siiski Jüri Vilmsi *romaan*). Pihtimuslik või tunnistajalik motiiv on seejuures kirjandusteoreetiliselt intrigeeriv ja keerukas probleempunkt. Võib lugeda *tõenäoliselt* [seega usutavaks?], et õigusloolase Looringu ratsionaliseerimismustrites tuleb 1941.-42. aasta sündmuste juures mängu puhtbioloogiline enesesäilitamisinstant, mis hakkab dikteerima kogu minategelase käitumist ja mõtlemist. Looring leiab oma käitumisele ja punase aasta artiklitele kõikvõimalikke vabandusi ja õigustusi. Kirjanduskriitik Aivar Kull paigutab selle küsimuse selgesse poliitilisse konteksti, „punaste“ ja „valgete“ vahelise konflikti raamidesse, maailmavaadete ja ideaalide ebamäärasuse mõjuvälja. Samas ta tunnistab, et lugeski „Tabamatust“ ennekõike kui „poliitilist“ (selle sõna parimas mõttes) romaani, kus poliitika keerdkäigud on meisterlikult tõlgitud psühholoogiliste kollisioonide keelde.²⁵¹ Pihtimuse, õigustamise ja vabandamise vahelist pingevälja on parajalt keeruline paika panna, kuna ühest küljest saab ülestunnistust näha tõesene ja verifitseeritavana võrreldes mingite väliste faktidega, teisalt aga lisandub ülestunnistuse kaudu sisemiste mõtete tasand, mida pole võimalik väljaspool leitavate kriteeriumite põhjal verifitseerida – nii et kui meil on võimalik teha kindlaks mõne nn kuriteo „tõelisus“, ei saa me kuidagi tegelikult teha kindlaks vabanduse-õigustuse „tõelisust“.

„Tabamatuse“ olukorda võib kirjeldada nõnda: ühelt poolt saab jutustaja südant puistata ja kõneleda oma ränga olukorra tagapõhjast ja põhjendustest, avades ajastu poliitilis-ühiskondlikku keerukust kahe ähvardava võõrvõimu (venelaste ja sakslaste) vahel; samal ajal võimaldab pihtimine (mille peamine vastuvõtja on jutustaja Looringu kallim Hilja) teatud laadi õigustamist, hõlbustades selgitada, miks kirjutas ta „punase tooniga“ artiklid. Õigemini, võib-olla ei kirjutanudki, kuna paljude nende tekstide puhul oli tegemist tsensuuri ja toimetajate lisandustega või ümberkirjutustega: siit lähtub, et peategelasele langev kollaboratsioonistlik kommunistlik „süü“ oleks justkui veelgi väiksem. Eriti

²⁵⁰ L.-C. Hydén. Vigased ja asendavad hääled narratiivides, lk 170.

²⁵¹ A. Kull. Punase ja valge ajaloo ja igaviku kaaludel. – Kulli pilk. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 216-217.

arvestades (jutustaja pidevaid rõhutus), et Liidu sissetungile eelneval ajal tegeles ta tõsiselt, st siira „objektiivse teaduslikkusega“ Jüri Vilmsi biograafia koostamisega, kui igasugusest sotsialistlikkusest vaba õigusloolane.

3.6. Kompositsiooniprintsiibid

Kuna Krossi teost jõustab siiski osaliselt alternatiivse variandi kehtestamise eesmärk või agenda, rõhub ta teose retooriline sfäär pidevalt „tõenäolisele“ (Genette'i mõistes), kui „sellele, mis peaks olema“ – siinpuhul vahest mitte sündsuslikkusele, korrapärasusele, eetilisele sidusale, kombekale käitumisele ja väärimatele tegudele²⁵² mõeldes – vaid lähendades tõenäolisust ajaloolisele tõe (ehk sellele, millele 17. sajandi klassikalise ajastu kirjanduslik retoorika veel selgelt vastandus). Kui 17. sajandil ei olnud tõenäolisus kuidagi seotud realismiga ning „tõenäolisuse seaduspärasusel oli /.../ vähe tegemist kirjandusvälise tegelikkusega, selle kujutamise või täpsusega,²⁵³ siis paar sajandit hiljem levivas moodsas historiograafilises kirjutamises võib aduda suhtumise nihet. Genette tõdeb möödaminnes, et „klassitsistliku teksti tunnuste hulgas on tõenäolisuse normide respektimine, ja modernistlik tekst näitab tõenäolisuse-süsteemi vastu põlgust,²⁵⁴ siis Kross seevastu rakendab tõenäolisuste lõputut arsenalit ennekõike oma programmilisel eesmärgil, distanseerides seda taktikat põhimõtteliselt mõlemast (klassitsistlikust ja modernistlikust) tekstitüübist.

Krossile on ajaloolise tõe avastamine ja esitlemine märkimisväärselt oluline, ning ehkki selle saavutamine tekstimaailmas on tegelikult võimatu (sõna võib üritada, ent ei ole võimeline hõlmama kõike), kasutab Kross sobivaima „mulje“ loomiseks erakordselt palju energiat. Ta rakendab ohtralt tõenäolisusi, et motiveerida oma tegelaste käitumisdünaamikat, viies narratiivi välja lõpptulemuseni, mida me formaalselt-faktuaalselt „teame“ selge paramatusena (Vilms ja Looing on surnud, kui mitte tollal, siis aastaks 2016 kindlasti), kuid mida me päriselt ja sisuliselt ei mõista ega *tea*. Kuna eesti keeles seondub „teadmise“ mõistega mitmeid eritahulisi arusaamu, siis täpsustaks, et siinpuhul võiks näha seda radikaalse erinevusena *knowledge*'i ja *understandingu* vahel.

²⁵² T. Kirss. Kultuuritõlge ruudus, lk 202.

²⁵³ T. Kirss. Kultuuritõlge ruudus, lk 202.

²⁵⁴ T. Kirss. Kultuuritõlge ruudus, lk 204.

Teadmine ei tähenda automaatselt mõistmist või arusaama. Kross peab oma eesmärgi nimel looma ja kujundama mitmekülgse tõenäolisuste võrgustiku, et põhjendada väljapakutud ajaloolise alternatiivnarratiivi veenvust, täpsust ja usutavust – ühesõnaga, viies selle „kirjandusvälisele tegelikkusele“ võimalikult lähedale [mäletagem magistrirõõ algust: „Tõde teeb asjad vaid selliseks, nagu need on, ning tõenäolisus teeb nad selliseks, nagu nad peaksid olema“]. Osalise suveräänsuse siiski veel säilitanud autorifiguuri sedalaadi ümbertõlgendava akti üheks tagajärjeks on muuseas mõjutada avalikku arvamust, esitades neile teistlaadi maksimide kogumi. Krossi üritab sisendada uut ühiskondlikku kombekust – st kommet, kuidas asjadest mõelda. Probleemipunktina näeb ta nt nimelt seda, et ametlikult aktsepteeritud Vilmsi saatuse narratiiv iseeneses ei ole „tõene“ ega isegi „tõenäoline“, see „mis peaks olema“. Kui varem määratles „tõenäolist narratiivi /.../ esmajärjekorras kujutatud tegevuste vastavus maksimidele, mida adressaadiks olev lugemispublik õigeks peab,²⁵⁵ siis metafiktsionaalse iseloomuga alternatiive kehtestav biograafilis-ajalooline narratiiv kulutab suurel määral representatsioonilist energiat, et mõjutada ja transformeerida neid harjumuspäraseid maksime, etteantud suhtumistasandit, mida lugemispublik õigeks peab. „Tabamatus“ üheks eesmärgiks kujuneb vajadus näidata seda, mida publik *peaks õigeks pidama* (või *peaks hakkama õigeks pidama*). Seda lahendust ei leia otsesõnu romaani lõpust, vaid pigem implitsiitselt teose terviku sõnumist, ent kui siiski anda Genette'ile viimane sõna, võiks tõdeda, et mingil määral mõjutab taoline osaliselt tekstiväline eesmärk narratiivi elementide motiveeritust ja funktsionaliseeritust küll.

Sebald valgustab kompositsioonipraktikaid suhteliselt tihti, reflekteerides kirjutamise ja kirjanduse üle paljudes tekstide erinevates punktides. Siiski jääb tema peamine roll kõrvalise kommenteerija omaks, kuna ennekõike läheneb ta kirjandusloomelistele mõttekäikudele teiste isikute muljete ja mõtete, vahel nende ruumitunnetuse või hoopis huvide-tegevuste kaudu. Teisisõnu, uurides ja vahendades nende maailmatunnetuslikku konstitutsiooni. „Saturni rõngaste“ (kuid ka üldiselt igasuguse loomingulise ettevõtmise) kompositsiooni kirjeldust võib kohata nt proosateose alguses, kui Sebald kohtub oma Flauberti-uuriast sõbra Janine Rosalind Dakynsiga, kelle kabineti välimus on otsekui kirjaniku (Sebaldi, Krossi ja vahest ka kõigi teiste) loomingulise protsessi kvintessents:

²⁵⁵ T. Kirss. Kultuuritõlge ruudus, lk 203.

„Päeva lõpul vestlesin sageli Janine’iga Flauberti’i maailmakäsitusest Janine’i töötoas, kus vedeles sellisel hulgal loengumärkmeid, korrespondentsi ja igat laadi kirjatöid, et tekkis mulje, nagu seistaks keset paberiuputust. Kirjutuslaual, imepärase paberirohkenemise alguses lähte- ja kogunemispunktis, oli aja jooksul tekkinud tõeline mägede ja orgude pabermaastik, mis vahetevahel murdus äärtest nagu jääliustik mereni jõudes ning moodustas ümberringi põrandal uusi, omakorda märkamatu ruumi keskpaiga poole liikuvaid kuhjatisi. Juba aastaid tagasi olid üha kuhjuvad paberimäed Janine’i kirjutuslaual ta teiste laudade taha ajanud. Need lauad, millel seejärel toimusid samasugused akumulatsiooniprotsessid, esindasid nii-öelda hilisemaid ajastuid Janine’i paberikõiksuse arengus. /.../ [ja nii edasi]. Kui ma talle puhuti ütlesin, et oma paberite vahel sarnaneb ta liikumatult hävingu tööriistade all püsivate inglitega Düreri *Melanhoolia*, siis vastas ta mulle, et näiline korratus tema asjade hulgas kujutab tegelikult midagi täiusliku või ometi täiuse poole pürgiva korra taolist.“²⁵⁶

Dakynsi tabamatu korrapära kui kompositsioonilise akti olemust saab laiendavalt valgustada lisandusega peatükist, kus Sebald kohtab Ashburyde mõisas aastaid rutiinse ja otsekui eesmärgitu õblemisega tegelenud õdesid Clarissat ja Christinat:

„Vahest seepärast [sisekujundusäriplaani nurjumise tõttu] lahutasid nad selle, mille nad olid ühel päeval õmmelnud, tavaliselt järgmisel või ülejärgmisel päeval koost. Võimalik on seegi, et neil hõljus fantaasias midagi nii ebatavaliselt ilusat silme ees, et valmis tööd pidid neis eksimatult pettumust valmistama, mõtlesin ma, kui nad ühel mu külaskäigul nende töökotta näitasid mulle paari ülesharutamise pääsenud asja, sest vähemalt üks neist, sadadest siiditükkidest kokku lapitud, siidniidiga tikitud või pigemini ämblikuvõrgutaoliselt üle kootud pruudikleit, mis rippus peata mannekeeni seljas, oli peaaegu elusani ulatuv ning sellise toreduse ja täiuslikkusega värvikunstiteos, et ma tookord usaldasin oma silmi niisama vähe kui praegu oma mälestust“.²⁵⁷

Siidimotiiv läbib tervet romaani, kerkides iga natukese aja tagant taas esile – esemetes, looduses, poliitikas, majanduses, ajaloosündmustes, metafoorina jne – kui õrn ja veetlev efermeerne niidistik või võrgustik, milles sisaldub tugevuse ja hapruse üheaegsus. Siidi läbipõimitus loob võrdlusaluse narratiivi põhistava ja jõustava digressiooni,

²⁵⁶ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 11-12.

²⁵⁷ W.G. Sebald. Saturni rõngad, lk 175-176.

kõrvalekaldelisusega. Nõnda tõdeb J.J. Long²⁵⁸, et Sebaldi tekstide elu valitsevad samaväärsuste, korduste ja sarnasuste mustrid, mis ületavad lineaarse narratiivi representatsioonilist võimelisust. Seda tüüpi kõnekad metafoorsed sarnasused ja vahendatud teksti erinevate episoodide vahel rakendavad kõrvalekaldelisuse orgaanilise terviku teenistusse – astutakse kõrvale, et moodustada teatud omalaadne korrastatuse rada, mis põhineb assotsiatsioonidel, mis ei ole tingimata lineaarsed ja lihtsad. Ning oluline ongi, et „enamasti kajastab kõrvalekaldelisi narratiive nõnda jõustav assotsiatsioonide keerukus vaadeldava maailma kompleksust – digressioonist saab rohkem kui lihtne retooriline figuur, kirjanduslik vahend või tehnika – see on *Weltanschauung*, viis, kuidas mõtiskleda maailmast selle mitmekesisuses vastastikusel seotuses“.²⁵⁹ Nn õõnestavad narratiivsed taktikad esitavad väljakutse romaani konventsionaalsetele, normeeritud peetud vormidele, panustades sedakaudu romaanižanri värskendamisse ja renoveerimisse, kuna võimaldavad heita pealt kirjanduslikku loovust piiravad jäigad skeemid.²⁶⁰ Ühtaegu esitatakse nende taktikate kaudu küsimus ühiskonnas eksisteeriva, ette kindlaks määratud korra, moraalikoodide, ühiskondlike tavade ja mõtteviiside kohta²⁶¹ – nagu mäletame Robert Scholesi mõttekäikudest alapeatükkides 2.3 ja 2.4, on sotsiaalne ja ilukirjanduslik tasand omavahel pidevas ja mitmekülgse kommunikatsioonis. Kolmandaks võimaldavad kõrvalekaldeliste fiktsioonide eneserefleksiivsed või isegi metafiktsionaalsed tendentsid haarata lugejaid esitama küsimusi kirjanduse tõeläheduse [*verisimilitude*] taotluste kohta.

Loomingulise kommunikatsiooniakti võime mitte ainuüksi kritiseerida, vaid ületada modernse mõtlemise sätestatud harjumuspäraseid piiranguid, ammutab oma jõudu laiatasapinnalisest ja läbipõimunud võrgustikust. Sebaldi mõttelaadiga kirjanike kompositsioonilised praktikad demonstreerivad seejuures isegi tõika, et modernse Konstitutsiooni mõtestamisviisi nihestamiseks ja transformeerimiseks on tarvis eirata modernsuse jäiku struktureeritust ka juba puht-narratiivsel tasandil. Amodernne narratiiv ei saa niisiis jälgida üksüheselt kunagiste tavakohaste narratiivsete kulgemiste radu, kuna nõuab maailmaterviku hõlmamise nimel laiemad assotsiatiivseid ja representatsioonilisi oskusi.

²⁵⁸ J.J. Long. *The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings*, lk 201.

²⁵⁹ A. Grohmann, C. Wells. *Introduction*, lk 3-4.

²⁶⁰ A. Grohmann, C. Wells. *Introduction*, lk 6.

²⁶¹ A. Grohmann, C. Wells. *Introduction*, lk 4.

Kokku võttev

„Ja võib-olla leidub siin universaal, mis kehtib meie kõigi puhul, isegi kui õpime selle Zsetsky'lt uuesti – selle õppetunni annavad ka Sokrates, Freud, Proust – et inimelu ei ole elu enne, kui ta saab läbi uuritud; et see pole elu enne, kui saab tõeliselt mäletatuks ja kohandatuks; ja et selline mäletamine ei ole midagi passiivset, vaid aktiivne, inimese elu aktiivne ja loov ehitamine, enda elu tõelise loo leidmine ja jutustamine,“²⁶² kirjutab neuroloog ja kirjanik Oliver Sacks ühe märkimisväärse teose eessõnas. Sedalaadi aktiivse jutustamise, loomise ja ehitamisega tegelesid mitmete aastakümnete jooksul kaks väarikat, nüüdseks meie seast lahkunud kirjanikku, Jaan Kross ning Winfried Georg Sebald. Kui vene päritolu psühholoog Alexander Luria koondab ja toimetab raamatus „The Man With a Shattered World“ kokku ühe oma patsiendi, Teises Maailmasõjas ränga peahaava saanud sõduri rohket autobiograafilist märkmepagasi, üritab ta mõista ja vahendada kogemusi, mida patsiendist autor ise enam hõlmata (mäletada) ei suuda. Laiaulatuslike aja- ja kultuurilooliste huvidega kirjanikud Kross ja Sebald satuvad analoogsesse rolli, üritades mõista ja vahendada iseenda ja ka teiste arusaamade ja kaemuste välja.

Magistritöö omamoodi provokatiivne ja tavaarusaamadest mõneti erinev pealkiri võtab kokku uurimuse ühe peamise eesmärgi – analüüsida Krossi ja Sebaldit kui pettunud moderniste – kui modernsuse võimalustes ja lubadustes pettunud kriitilise meelega kirjutajaid. Selle eesmärgi nimel oli kõigepealt tarvis kokku koondada kirjanikke ühendavad lülid, need tunnetuslikud ja kommunikatiivsed praktikad, mis moodustavad kultuuripiire ületava kogemusvälja. Ehkki Eesti ja Saksa-Inglise sotsiaal-poliitilised, kultuurilised ning ajaloolised ruumid ei paista esialgu väga hästi kattuvat, viidates Ida- ja Lääne-Euroopa erinevatele filosoofilistele ja ühiskondlikele arengutele, leidub modernse mõtlemise äärmuslikes rakendustes tegelikult mitmeid ühenduspunkte. Natsionaalsotsialistlik ja kommunistlik režiim oli omal ajal küll vaenujalal, ent neid mõtteviise põhistav raamistik tuleneb põhimõtteliselt samast algest. Magistritöö üks peamisi algtoukeid seisnes küsimuses, miks ja kuidas on kahe erinevas kultuuriruumis kasvanud kirjaniku loomingus niivõrd palju ootamatuid sarnasusi ja kokkulangevusi, seda

²⁶² O. Sacks. Foreword to the 1987 Edition. – The Man With a Shattered World: The History of a Brain Wound. Cambridge: Harvard University Press, 2002, lk xvii.

nii kompositsioonivõttestikus kui ka lihtsalt tunnetuslikes probleemipüstitustes. Miks esitavad nad sarnaseid küsimusi, kuidas jõuavad nad sarnaste vastusteni?

Selleks, et mõista, kuidas Kross ja Sebald mõtestasid ja väljendasid oma pettumust modernsuse poolt pakutud illusioonides, kirjeldasin kõigepealt modernsuse (ja sellele järgneva postmodernsuse) kui maailma struktureeriva viisi iseloomulikke tahke. Selles ettevõtmises olid analüütilisena panusena väärtuslikud Bruno Latour, Ian Hacking, Robert Scholes, Guy Debord, Epp Annus, Piret Viires, Mihkel Kaevats, Marju Lauristin, Silver Rattasepp, J.J. Long, Carol Jacobs jpt. Töö teoreetilise osa koondava keskpaiga moodustab ennekõike Bruno Latouri a- ehk mittemodernne mõtteviis, mille selgitamine ja ülekandmine kirjandusteaduse sfääri leidis peamiselt aset teises peatükis.

Amodernne konstitutsioon sõelub välja ning kombineerib modernsusest ja postmodernsusest need kõige kasulikumad, produktiivsemad küljed, selleks, et arendada konstruktiivsem ja sümmeetrilisem viis, kuidas maailma keerukat ja äärmiselt mitmekülgselt tegelikkust hõlmata ning kirjeldada. Amodernset arusaama võib tinglikult nimetada modernsuse ületamiseks, sedavõrd kuivõrd see sisaldab mõistmist, et modernne mõtestamisviis pole oma efektiivsusele vaatamata kunagi olnud adekvaatne maailmakirjeldus, kuna too põhineb suurest lihtsustavatel, äärmustesse eraldatud kategoriseerimis-aktidel. Filosoof-teadlaste Thomas Hobbesi ja Robert Boyle'i vaidluste kaudu kujunes esmakordne eristus looduse (teaduse) ja ühiskonna (poliitika) vahele, mida järgnevate aastasade filosoofiline traditsioon ennekõike vaid süvendas – nõnda kerkis äärte vahele haigutav kuristik, kuhu langevad kõik need tegelikkuse nähtused, mille tervikliku kirjeldusega modernsed hakkama ei saa. Modernse mõtlemise tagajärjel ilmnunud ohtrad asümmeetriad viisid aga kahetsusväärsete tagajärgedeni, mida ilmestavad lisaks Ian Hackingut ja Robert Scholesi põimivad alapeatükid. Postmodernsed sattusid aga eriti raskesse olukorda, adudes modernse mõtlemise problemaatilisust ja asudes seda kritiseerima, ent tehes seda ennekõike modernsuse enda sõnades, seega seda oma kriitika kaudu ühtaegu taastootes. Latouri teos sedastab aga tõdemuse, et võib-olla me tõesti pole kunagi olnud (tegelikult) modernsed, päästes meid modernsete hädast ja postmodernsete ängist.

Krossi ja Sebaldi pettumus, *disillusionment* ühtaegu kui illusioonide lagunemine, kadu, ent ka neist vabanemine, toovad kirjanikke lähemale mitmetele teistele kultuuri- ja

ajalooliselt olulistele mõtlejatele-tegutsejatele. Selle näitlikustamisega tegelevad pisteliselt enamvähem kõik magistritöö peatükid. Üheks peamiseks märksõnaks, mis hakkab ühendama nt nii kirjanike teoste tegelasvalikuid kui ka poetilisi või narratiivseid võtteid, kujuneb kõrvalekaldelisus ning selle mitmed külgnevad variandid [*deviation, digression* või ka *detour*], olgu need siis ebanormaalsus kui sisuliselt võimatutele normikriteeriumitele mittevastamine, ebakonventsionaalsus, teist laadi kombekused jmt. „Normaalne inimene“ kui statistiline keskmine on põhimõtteliselt saavutamatu ideaalabstraktne koondkuju, mis vastandub nähtustele, mida teatud sootsium peab omal ajahetkel „deviantseteks“. Kuna nõ subjektide ja ühiskondade vaheline suhe on vastastikku dünaamiline, ei ole normaalsuse mõiste tegelikult kuigivõrd staatiline ja püsiv. Selle lükke kaudu avaneb aegamisi uksi uute identiteetide ja normaalsuste mõtestamise juurde, niimoodi kerkib 18.-19. sajandil lisavõimalusi ka oma elu aktiivseks ja loovaks ehitamiseks. Ent kuna harjumuspärasuste muutumine on aeglane protsess, tekib sedakaudu ka uusi ühiskondlikke pingeid. Krossi ja Sebaldi teosed üritavad muuseas tabada ning sõnades kristalliseerida viise, kuidas need normeerituste liinid ajaloos ja kultuuriruumides avalduvad, milliseid tagajärgi põhjustavad jne.

Ehkki Krossi ja Sebaldi trajektoor suunab neid modernsusest ja modernismist eemale, jääb nende siht osaliselt erinevaks. Krossi navigeerimine modernismi ja postmodernismi segasel pingeväljal, mille põhistajaks on kommunism kui spetsiifilisel viisil käituv modernse struktureerimise režiim, viib ta loomesõnumi rohkem eklektilisele, kriitilisele, võimuparanoilisele, paljastamishimulisele rajale. Krossi kirjutised demonstreerivad põnevalt viise, kuidas Läänest erinev modernsuste-postmodernsuste arengudünaamika mõjutab kirjanduslikke avaldusi. Siinse käsitluse teise peatüki lõpuosast ja ka kolmandas peatükis nähtus, kuidas Krossi ajaloolisi teadmishimulisi kompav proosa üritab ühtaegu legitimeerida peategelasteks valitud ajaloolisi isikuid (kuna nende ajalooline roll on läbinud mitmeid transformatsioone, sealhulgas pikaajalist vaigistamist) ning kehtestada lugejatele uut laadi maksimide kogumit, mille aktsepteerimist autor lugejatelt põhimõtteliselt ootab. Vaatamata sellele, et Kross tunnetab pidevalt ajaloolise tegelikkuse kättesaamise probleemi, käib tema romaaniga kaasas spetsiifiline programm, eesmärk või agenda – vastates ja lahendades Jüri Vilmsi saatuse *enigmat*, et kehtestada oma alternatiivne „õigem“ versioon või asjade kord. Kross tajub ja kritiseerib ametlikke

ettekirjutusi, millega tema loojanatuur ei taha erinevatel (ja põhimõtteliselt üsnagi põhjendatud) põhjustel nõustuda.

Teise peatüki lõpuosast nähtub aga ka viis, kuidas W.G. Sebald kujuneb oma isikupärase esseistliku-kirjandusteadusliku-ilukirjandusliku ja žanriliselt ebamäärase, paikapanematu proosaloomingu tõttu juhuslikult Bruno Latouri amodernse mõtteviisi ootamatuks täideviijaks, vähemalt ilukirjanduslikus võtmes. Sebaldi proosa eripära ilmneb viisides, kuidas ta igakülge ja läbistava kõrvalekaldelisusega põimib kõikvõimalikke nähtusi, sündmusi, aegu, inimesi, esemeid jne kokku nn lameontoloogiliseks võrgustikuliseks risoomi-platvormiks, mis väldib konkreetseid hierarhiaid, ent ei kaota seetõttu oma sügavusmõõdet. Ehkki pealtnäha eklektiline ja fragmenteeritud, aimub kirjaniku proosast alata mingi uus, teistsugune ja nihestunud asjade korrastatus, mis võimaldab seejuures kõneleda paljudest traagilistest ja traumaatilistest sündmustest. Sebaldi toon on ühtaegu melanhoolne ja aupaklik, häirides nõnda tema loomelaadi langemist postmodernsesse skeptilisse künismi või paroodiasse. Niisiis saab tõdeda, et Sebald viis oma proosas üsnagi juhuslikult täide latourilikku amodernset projekti, kasutades selleks omaenda spetsiifilist tunnetust, sõnavara, retoorilis-poeetilist lihvi ja narratiivseid struktuurimänge. Kui Sebaldi narratiivide järgimine põhjustab aga lugejas „peapööritust“, siis peamiselt hoopis seetõttu, et sisseharjunud ja mugavate maailmamõttestamise viiside ümberkujundamine on parajalt kurnav, ehkki väärt ettevõtmine. Lõpuks saab aga Sebaldi kaudu Krossi uuesti valgustada, mistõttu ka tema loomingus ilmnevad uued, huvitavad küljed.

Uurimuse kolmas peatükk võttis eesmärgiks tasakaalustada eelneva üsnagi mahuka tekstimassiivi abstraktsemaid üldteoreetilisi käike mõningate näidetega Krossi ja Sebaldi partikulaarsetest teostest. Ajaliste ja mahuliste piirangute tõttu ei saanud autorite loomingulist arsenalit ammendavalt välja tuua, valitud näitematerjaliks osutusid suhteliselt elementaarsed nähtused: algused ja lõpud, allikmaterjalide küsimus ja nende tekstisisene vahendamine, pihtimuse roll ajaloolistes narratiivides; kõige viimasena aga lihtne võrdlus kahe kirjaniku üldkompositsiooniliste printsiipide sarnasuste kohta. Õnneks võimaldavadki sellised metatasandi kommentaarid paremini mõtestada kirjaniku (kui kultuuriruumis toimija) loomingulise tungi mitmekülgeid, keerukaid ja pingestatunud algtõukeid. Siin kajastuvad viisid, kuidas inimesed suhestuvad, asuvad relatsiooni neid ümbritseva

ühiskondliku-kultuurilise tegelikkuse võrgustikuga ning kuidas leiab aset vastastikune dünaamiline mõjutamine.

Siinses käsitluses üritasin kokku sünteesida mitmete mitte-alati-kõige-paremini kokkusobivate valdkondade teoreetilis-filosoofilisi arusaamu, mugandades neid ilukirjanduse analüüsi raamidesse. Selle tõttu võib aimata rabeledusi teoreetilistes üleminekutes, ent kõigele vaatamata paistab siit üks potentsiaali-rohke struktuur, mida on tõenäoliselt võimalik rakendada ka teistele kaasaegsetele kirjanikele; eriti neile, kelle looming seostub metafiktsionaalset laadi kirjandusega, või kes tegelevad iseäranis palju mälu ja mäletamise, ajaloolise tegelikkuse kompimise, trauma mõtestamise, modernse tunnetuse uurimise jmt kirjutamisega. Peamiselt tuleb piirduda küll tänapäevasemate kirjanikega, kuna ilmselt osutub keerukaks või mõttetuks rakendada modernsusega tegelevat analüüsi premodernsele ajastule. Kui aga otsida mõnd sobivat lähipiirkonna autorit, kelle puhul võiks vastavat Latouri-Krossi-Sebaldi liinil kujunevat analüüsimeetodit rakendada, siis ühe kõige põnevama ja kindlasti suure väljakutsena ilmneb siinpuhul tõenäoliselt Ene Mihkelson. On seejuures võimalik, et tema looming lisaks siinse käsitluse juurde hulga ootamatuid lisanüansse, mida praegu ei oskaks isegi aimata.

Kirjandus

- Adamson, Walter L. 1989.** Fascism and Culture. Avant-Gardes and Secular Religion in the Italian Case. – Journal of Contemporary History, vol 24, nr 3, lk 411-435
- Albes, Claudia 2002.** Die Erkundung der Leere. Anmerkungen zu W.G. Sebalds „englischer Wallfahrt“ Die Ringe des Saturn. Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft, nr 46
- Annus, Epp 2000.** Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloojika. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 769-780
- Bennett, Andrew; Royle, Nicholas 1995.** An Introduction to Literature, Criticism and Theory. New York: Routledge
- Blackler, Deane 2007.** Reading W.G. Sebald: Adventure and Disobedience. Rochester: Camden House
- Borges, Jorge Luis 2001.** The Book of Sand and Shakespeare's Memory. London: Penguin Classics
- Bourdieu, Pierre 2000.** Pascalian Meditations. Stanford: Stanford University Press
- Brooks, Peter 1984.** Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative. Cambridge: Harvard University Press
- Canguilhem, Georges 1991.** The Normal and the Pathological. New York: Zone Books
- Chambers, Ross 1984.** Story and Situation: Narrative Seduction and the Power of Fiction. Manchester: Manchester University Press
- Debord, Guy 2013.** Vaatemänguühiskond. Bibliotheca Controversarium. Tlk. A. Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- Doran, Robert 2010.** Humanism, Formalism and the Discourse of History. – Rmt: White, Hayden 2010. The Fiction of Narrative: Essays on History, Literature, and Theory, 1957-2007. Baltimore: Johns Hopkins University Press, lk xiii-xxxii
- Genette, Gérard 2011.** Tõenäolisus ja motivatsioon. Tlk. A. Saar. – Methis nr 8, lk 179-199
- Ginzburg, Carlo 2014.** Ükski saar pole saar: neli pilguheitu inglise kirjandusele globaalsest vaatenurgast. Bibliotheca Controversarium. Tlk. A. Varik. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

- Gray, Richard T. 2009.** From Grids to Vanishing Points: W.G. Sebald's Critique of Visual Representational Orders in *Die Ringe des Saturn*. – German Studies Review, vol. 32, nr 3. Baltimore: Johns Hopkins University Press, lk 495-526
- Grohmann, Alexis; Wells, Caragh 2010.** Introduction. – Rmt: Digressions in European Literature. From Cervantes to Sebald. Basingstoke: Palgrave Macmillan, lk 1-8
- Hacking, Ian 1986.** Making Up People. – Rmt: Heller, Thomas C.; Sosna, Morton; Wellbery, David E 1986. Reconstructing Individualism: Autonomy, Individuality, and the Self in Western Thought. Stanford: Stanford University Press, lk 161-170
- Hacking, Ian 2002.** The Taming of Chance. Cambridge: Cambridge University Press
- Hacking, Ian 2006.** Making Up People: Clinical Classifications. – London Review of Books, vol 208, nr 16, 17.08.2006
- Haug, Toomas 1998.** Krossi proosa. Fundamentaalsed. – Looming nr 6, lk 935-938
- Hoffmann, Torsten 2011.** Auf ungeheuer dünnem Eis. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag
- Hydén, Lars-Christer 2010.** Vigased ja asendavad hääled narratiivides. – Rmt: Griškova, Marina 2010. Jutustamise teooriad ja praktikad. Tlk. B. Laasi. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Jacobs, Carol 2015.** Sebald's Vision. New York: Columbia University Press
- Jameson, Frederic 1981.** The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act. Ithaca: Cornell University Press
- Jameson, Frederic 1997.** Postmodernism ja tarbimisühiskond. Tlk. J. Lipping. – Vikerkaar nr 1-2, lk 128-141
- Kaevats, Mihkel 2015.** Miks leiutada fašisme? – Vikerkaar nr 10-11, lk 83-95
- Kermode, Frank 1983.** The Art of Telling: essays on fiction. Cambridge: Harvard University Press
- Kirss, Tiina 2005.** Mängides narri mälu territooriumil: Jaan Krossi 20. sajandi autobiograafilised fiktsioonid. – Rmt: Laanes, Eneken 2005. Metamorfiline Kross. Sisesevaateid Jaan Krossi loomingusse. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjastuskeskus, lk. 141-159
- Kirss, Tiina 2011.** Kultuuritõlge ruudus. Gérard Genette'i „Tõenäolisus ja motivatsioon“. – Methis nr 8, lk 200-207

- Kross, Jaan 1993.** Tabamatus. Tallinn: Kupar
- Kross, Jaan 2003.** Omaeluloolisus ja alltekst. 1998.a. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professorina peetud loengud. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Kull, Aivar 2005.** Kulli pilk. Tartu: Ilmamaa
- Laanes, Eneken 2005.** Kohanev identiteet: Jaan Krossi 1990. aastate romaanid. – Rmt: Laanes, Eneken 2005. Metamorfiline Kross. Sissevaateid Jaan Krossi loomingusse. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjastuskeskus, lk 198-212
- Labov, William 1972.** Language in the Inner City. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Latour, Bruno 1993.** The Pasteurization of France. Cambridge and London: Harvard University Press
- Latour, Bruno 2014.** Me pole kunagi olnud modernsed. Essee sümmeetrilisest antropoloogiast. Bibliotheca Controversarium. Tlk. A. Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter 1997.** Return to the Western world: Cultural and political perspectives on the Estonian post-Communist transition. Tartu: Tartu University Press
- Lennon, Patrick 2006.** In the Weaver's Web: An Intertextual Approach to W.G. Sebald and Laurence Sterne. – Rmt: Denham, Scott; McCulloh, Mark. W.G. Sebald: History, Memory, Trauma. Berlin: De Gruyter, lk 91-104
- Lipping, Jüri 2015.** Gulliver Maarjamaal, ehk diskursuse diskreetne võlu. – Vikerkaar, nr 10-11, lk 104-114
- Long, Jonathan J. 2011.** The Sense of Sebald's Endings... and Beginnings. – Rmt: Grohmann, Alexis; Wells, Caragh 2011. Digressions in European Literature. From Cervantes to Sebald. Basingstoke: Palgrave Macmillan, lk 193-204
- McCulloh, Mark 2003.** Understanding W.G. Sebald. Columbia: University of South Carolina Press
- Medin, Daniel 2010.** Three Sons: Franz Kafka and the Fiction of J. M. Coetzee, Philip Roth, and W.G. Sebald. Evanston: Northwestern University Press

- Presner, Todd Samuel 2004.** What a Synoptic and Artificial View Reveals: Extreme History and the Modernism of W.G. Sebald's Realism. – Rmt: Criticism, vol 46, nr 3. Detroit: Wayne State University Press, lk 341-360
- Puumeister, Ott 2015.** Karistuse mõistatuslik leebus. – Sirp, 15.05.2015
- Rattasepp, Märten 2014.** Kohtumine tegelikkuse mitmekesisusega. – Mürileht, 09.2014
- Rattasepp, Silver 2014.** Kes me siis oleme olnud? – Rmt: Latour, Bruno 2014. Me pole kunagi olnud modernsed. Essee sümmeetrilisest antropoloogiast. Bibliotheca Controversarium. Tlk. A. Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 259-277
- Rubin, Merle 1998.** Random Sights, Curious Patterns. – Wall Street Journal, 28.10.1998
- Sacks, Oliver 2002.** Foreword to the 1987 Edition. – Rmt: Luria, Alexander Romanovich 2001. The Man with a Shattered World: The History of a Brain Wound. Cambridge: Harvard University Press
- Salokannel, Juhani 2005.** Jaan Krossi romaanid jõudsid läänemaailma õigel ajal. – Rmt: Laanes, Eneken 2005. Metamorfiline Kross. Sissevaateid Jaan Krossi loomingusse. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjastuskeskus, lk 240-246
- Salokannel, Juhani 2009.** Jaan Kross. Tlk. P. Saluri. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Salumets, Toomas 2003.** Jaan Kross: rahvuse rajajoontest. – Rmt: Laanes, Eneken 2005. Metamorfiline Kross. Sissevaateid Jaan Krossi loomingusse. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjastuskeskus, lk 188-197
- Scholes, Robert 1989.** Protocols of Reading. New Haven: Yale University Press
- Sebald, Winfried Georg 1999.** On the Natural History of Destruction. New York: The Modern Library
- Sebald, Winfried Georg 2005.** Campo Santo. London: Hamish Hamilton
- Sebald, Winfried Georg 2010.** Saturni rõngad. Tlk. M. Sirkel. Tartu: Atlex
- Sebald, Winfried Georg 2011.** Peapööritus. Tunded. Tlk. M. Sirkel. Tartu: Atlex
- Sebald, Winfried Georg 2013a.** A Place in the Country. New York: Random House
- Sebald, Winfried Georg 2013b.** Õhusõda ja kirjandus. Tlk. M. Sirkel. – Loomingu Raamatukogu nr 17-18
- Silverblatt, Michael 2010.** A Poem of an Invisible Subject. – Rmt: Schwartz, Lynne Sharon 2010. The Emergence of Memory: Conversations with W.G. Sebald. New York: Seven Stories Press

- Talvet, Jüri 2005.** „Paigallend“ ehk eesti (üles)ehitamine Jaan Krossi proosas. – Rmt: Laanes, Eneken 2005. *Metamorfiline Kross. Sissevaateid Jaan Krossi loomingusse.* Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjastuskeskus, lk 167-179
- Tamm, Marek 2014.** Tõde, objektiivsus ja tõendus ajalookirjutuses: pragmatistlik perspektiiv. – *Tuna* nr 2, lk 121-134
- Tomberg, Jaak 2015.** „Võrgustiku“ utoopiline realism. – *Vikerkaar* nr 4-5, lk 91-108
- Vees-Gulani, Susanne 2006.** *The Experience of Destruction: W.G. Sebald, the Airwar, and Literature.* – Rmt: Denham, Scott; McCulloh, Mark 2006. *W.G. Sebald: History, Memory, Trauma.* Berlin: De Gruyter, lk 335-350
- Viires, Piret 2008.** *Eesti kirjandus ja postmodernism.* Tartu Ülikooli doktoritöid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- White, Hayden 2010.** *The Fiction of Narrative: Essays on History, Literature, and Theory, 1957-2007.* Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Wilms, Wilfried 2006.** *Speak no Evil, Write no Evil: In Search of a Usable Language of Destruction.* – Rmt: Denham, Scott; McCulloh, Mark 2006. *W.G. Sebald: History, Memory, Trauma.* Berlin: De Gruyter, lk 183-204
- Zetterberg, Seppo 2004.** Jüri Vilmsi surm: Eesti asepeaministri hukkamine Helsingis 13. aprillil 1918. Tallinn: Tänapäev
- Zilcosky, John 2004.** *Sebald's Uncanny Travels: The Impossibility of Getting Lost.* – Rmt: Long, Jonathan J.; Whitehead, Anne 2004. *W.G. Sebald: A Critical Companion.* Edinburgh: Edinburgh University Press

Summary

Jaan Kross and W.G. Sebald as disillusioned modernists: an amodern trajectory in "Tabamatus" and "The Rings of Saturn"

The focus of this particular study centers on two authors, Jaan Kross and W.G. Sebald, who hail from socio-politically and culturally divergent spaces, which nevertheless exhibit particular similarities and overlaps due to their connection to the so-called Modern method of structuring knowledge, understanding and the totality of the world. These two authors represent a certain disillusionment in the promises of progressive modernity, motivated by their experiences in certain ideological arenas that are the results of the extreme, radicalist expansions of modern thought. Both communism and national-socialism have their roots in the structures of modernity which evolved over the past few centuries, from the 17th to the present. Growing up both Kross and Sebald experienced partially complementary effects of totalitarian repression, destruction, censorship etc, and as citizens of the 20th century were forced to deal with the criminal past left behind by two aggressive regimes.

This overcoming can come to pass in a few different ways – the most recognisable being the postmodern notion which tries its best to re-evaluate and destabilise the previously established order of things, turning previous hierarchies upside down, engaging in language games and discursive proliferation etc. However, postmodernist eclecticism and fragmentation with its sceptical, satirical, parodistic nature ultimately generates anxiety, due to a lack of a properly productive, constructive agenda or vision. The postmodern thought, as a fulfillment or execution of a set of modernist principles, while at the same time engaging in vehement criticism ends up rather ineffectual, as it can only criticise the modern constitution while the modern vocabulary. Thus it ends up increasing and reaffirming a variety of modern phenomena, while inherently disliking those phenomena, thus leading to an anxious, dissonant and seemingly inescapable existence.

Bruno Latour's theory of the amodern helps alleviate these tensions, by combining the best, most effective parts of both the modern constitution and postmodern criticism into a fresh perspective. „We Have Never Been Modern“ postulates a range of reasons why the modern structure of thought has failed and should be, in a sense, discarded for or

overhauled into a new rhizomatic, involved and connected understanding of the nuanced totality of the whole world. This actor-network theory enables a better and more comprehensive understanding of the dynamic interlinkages which create the historical-social-political-subjective-natural sphere. Although Latour is an philosopher-antropologist who deals mainly with the history of the sciences and technologies, I have attempted to adapt, implement and synthesize his ideas into a particular framework of literary analysis, through the help of a wide variety of thinkers, including Ian Hacking, Guy Debord, Robert Scholes, Epp Annus, Piret Viires, Carol Jacobs, Hayden White etc, and even Kross and Sebald themselves.

This aspect of disillusionment starts to influence the creative experimentation of the two authors discussed here-in. Several intriguing issues appear when trying to compare and understand why and how these two writers, Kross and Sebald, ended up with a surprisingly similar compositional set of style, rhetorics, poetics, and strategies for (de)constructing narratives. At the same time, they attempt to problematise the habitual understandings of normality and norms, conventions, traditions in general. This objective introduces several ways of deviations and digressivity into their stories, both in the choice of their characters and in the ways they construct their literary world. Kross and Sebald create narratives which collide with the traditional understandings of storytelling, possibly hinting to one conclusion – that in order to overcome the rigid schema of modern thought, we must ultimately also transform the modern ideas of narrative itself.

This treatise goes through two main stages: trying to understand and characterise the modern(ist), postmodern(ist) and amodern(ist) experience, while setting these theoretical principles next to Kross' and Sebald's prose works. Through this comparison the slightly different aims and agendas of the two authors become clearer, while at the same time solving at least one conundrum, which has plagued researchers for a while – the variety of questions on how to define and categorise Sebald's literary creation. Through Latour's amodern prism, the elusive course Sebald's prose becomes much clearer. The second stage allows us to reflect these fresh comprehensions back unto Kross, illuminating a new variety of possibilities for critical literary analysis. These mutual interactions between writers and their social-cultural contexts are not somehow deterministic or reductive, as

we are dealing with acts of communication, as dynamic responses to mostly unstable, variable situations.

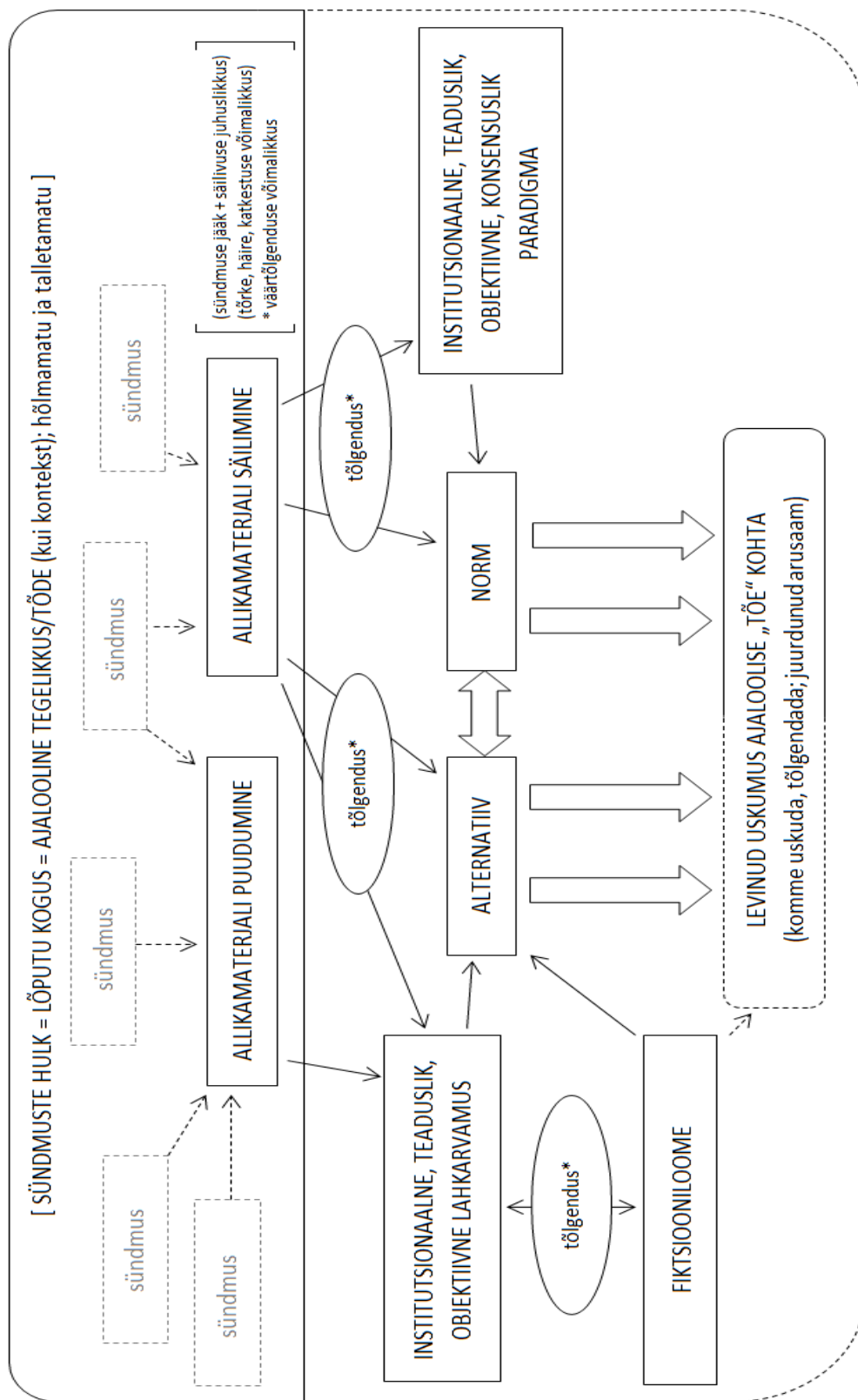
The study is structured into three larger chapters, which are then divided into sets of more concretely thematic sub-chapters. In the first chapter I present a more generalized introduction to Kross and Sebald and their background, which includes a unexpected variety of weird associations and coincidences – phenomena both authors were quite fond of and spent much of their creative and commentative energy on. The first chapter lays a groundwork based on intriguing similarities and the surprisingly congruent socio-cultural surroundings.

The second and longest chapter moves briefly away from Kross and Sebald in order to explicate the trajectory from modernity to amodernity, which I already briefly described above. This chapter gains its length and uses several summaries, referrals and citations namely because interdisciplinary adaptation, expansion and synthesis requires some textual energy and space. There have been a few instances of what could be called Latourian, actor-network theory-oriented literary criticism, but the idea does seem to have potential and merit.

In the the last and (comparatively) rather brief chapter I try to ground the generalized and abstract theoretical flights with some particular textual analysis of the two novels, Jaan Kross' „Tabamatus“ and W.G. Sebald's „The Rings of Saturn“. This comparative act accentuates a variety, but not the totality of textual practices characteristic to the creative aims of these two authors. The selection is not particularly surprising or exceptional, focusing on a few of the basic notions of literariness – beginnings, endings and the narrative „middle“, the dilatory space open to digressiveness and discourse. The commentary of the middle includes an overview of the multi-layered mediation of (historical) source materials, the effect of confession, and the ways of how verisimilitude works in engaging and guiding the reader.

Overall I can conclude that this framework might prove useful in illuminating other writers of metafictionally-inclined historiography, or those who have attempted to deal with the problematic aspects of memory, trauma, modern disillusionment etc. A local example might be Ene Mihkelson. It can also likely shed light on those literary works which seem to resist traditional description and categorisation.

Lisad

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Märten Rattasepp, (isikukood: 38503190260)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

“Jaan Kross ja W.G. Sebald kui pettunud modernistid: kirjanike amodernne trajektoor „Tabamatuses“ ja „Saturni rõngastes“”, mille juhendajad on Jaak Tomberg ja Arne Merilai.

1.1 reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu alates 22.06.2016 kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 22.06.2016

*

(allkiri)